

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbohistorisk Tidsskrift

2008:2

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2008:2

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.
Se nærmere information bagest i tidsskriftet.

Bidrag til tidsskriftet sendes til redaktionsadressen.

Redaktion:

- Konsulent, Ph.d. Morten Stenak, Kulturarvsstyrelsen, H. C. Andersens Boulevard 2, 1553 København V, stenak@kulturarv.dk (redaktionsadresse)
- Ph.d. Peder Dam, Saxo-instituttet, Københavns Universitet
- Museumsinspektør, cand.phil. Holger Villumsen, Hjerl Hedes Frilandsmuseum

Summaries oversat af David Slater, Gammel Estrup.

ISSN 09 00-7334

2008

Udgives med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation
og Landbohistorisk Støttekreds

Produktion:

Special-Trykkeriet Viborg· Byens Tryk a-s

Forsideillustration:

Mosegård ved Brædstrup i Midtjylland. Gården indgår i en samling af gårde og huse, der kaldes Grædstrup Mark. Bebyggelsens stednavn optræder først på 4 cm kortet fra 1972, selv om bebyggelsesmønsteret og den fælles orientering omkring en vejstruktur allerede er tydelig i slutningen af 1800-tallet. Foto: Morten Stenak 2005.

Indhold

Forord	7
Artikler:	
<i>Astrid Krarup Andersen</i>	
Samlinger af gårde og huse – landbrugsbebyggelse opstået efter udskiftningen	9
<i>Christina Folke Ax</i>	
Bondens knold – om udbredelsen af kartofler til den jævne befolkning 1750-1840	45
Erindringer:	
<i>Erik Helmer Pedersen</i>	
Hedesagen under forvandling – II. akt	71

Forord

I 2008 har alle artikler i Landbohistorisk Tidsskrift undergået anonym uvildig videnskabelig bedømmelse før publicering. I tidligere år blev artiklerne bedømt af redaktionen alene. Den udvidede bedømmelse har til formål at sikre den faglige, forskningsmæssige kvalitet, og den sker efter krav fra Forsknings- og Innovationsstyrelsen. Med dette tiltag sikres også, at bidragydere til tidsskriftet kan opnå passende merit for publiceringen på deres forskningsinstitutioner, eksempelvis universiteter, arkiver, biblioteker og museer.

Tidsskriftets redaktion takker forfattere og eksterne bedømmere for et godt og frugtbart samarbejde. Lad dette samtidig være en invitation til kommende bidragydere i tidsskriftet. Redaktionen modtager gerne forslag til mulige artikler, emner eller erindringsbidrag, som i bred forstand behandler landbo- og landbrugshistoriske spørgsmål.

Dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift indeholder tre bidrag om landbrugshistoriske emner indenfor de seneste 250 års udvikling fra landboreformerne til nutiden: Det nye landskabs spredte bebyggelse, udbredelsen af kartofflen som ny afgrøde og nye refleksioner over fremstillingen af Hedeselskabets jubilæumsbog fra 1971, *Hedesagen under forvandling*.

Den første artikel er skrevet af Astrid Krarup Andersen, der behandler samlinger af gårde og huse som et bebyggelseshistorisk fænomen. Samlinger af gårde og huse er landbrugsbebyggelse opstået efter udskiftningen som et resultat af udflytning, udparcellering og opdyrkning. Artiklen bygger på et speciale i bebyggelseshistorie, der søger at karakterisere samlinger af gårde og huse som en særlig landbrugsmæssig bebyggelsestype, hvor spredte gårde og huse, orienteret mod en samlende vejstruktur og et fælles stednavn efterhånden vandt topografisk identitet igennem det 19. og 20. århundrede. Behovet for en afklaring af Trap Danmarks betegnelse *en samling af gårde og huse* blev affødt af forskningsprojektet *Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark*, hvor disse nyere agrare bebyggelser blev registreret og kortlagt uden, at kulturmiljøtypens indhold var klart defineret.

Christina Folke Ax undersøger i den næste artikel, *Bondens knold*, hvordan kartofflen udbredtes til den skeptiske, jævne befolkning fra 1750 til 1840. I begyndelsen blev kartofflen båret frem af reformvillige tyskere, godsejere og præster, som i højere grad havde både interesse for og viden om den nye afgrødes fordele. Efterhånden begyndte nogle af de mere fremsynede danske bønder selv at dyrke kartoflerne, men der gik mange årtier, før den for alvor vandt

udbredelse blandt den brede befolkning. Årsagerne var dels, at mange bønder var tøvende over for den nye afgrøde, og dels, at mange begyndte i det små – for eksempel med lægning i haven og ikke i stor stil på markerne, som reformtilhængerne ellers argumenterede for. Mange begyndte forsigtig for med egne øjne at se, om det nu også kunne betale sig med denne moderne og eksotiske rodfrugt.

Det afsluttende bidrag er en erindringsbetonet artikel skrevet på redaktionens opfordring. 42 år efter igangsættelsen af bogprojektet om Hedeselskabets historie 1914-1966 reflekterer Erik Helmer Pedersen i *Hedesagen under forvandling II. akt* over forløbet og persongalleriet i forbindelse med udarbejdelsen af bogen, der udkom i 1971 uden megen fejring. Som nyuddannet historiker fik Helmer Pedersen den store opgave overleveret af lektor Fridlev Skrubbeltrang, der ikke kunne finde tid til opgaven efter færdiggørelsen af første bind, *Det indvundne Danmark*. Helmer Pedersen beskriver samtidig faghistoriske traditioner, organisatoriske magtrelationer og landbrugsøkonomiske strategier i det 20. århundredes politiske landskab. Endelig kommenteres nyere bidrag indenfor landvindingslitteraturen, som på forskellige måder behandler Hedeselskabet og opdyrkningen af landet.

God læselyst.

Peder Dam
Morten Stenak
Holger Villumsen

Samlinger af gårde og huse

– landbrugsbebyggelse opstået efter udskiftningen

Frem til 1800-tallet var bebyggelsen i det danske landskab domineret af landsbyer, der dannede den økonomiske og sociale ramme om befolkningens aktivitet. Efter landboreformerne udskiftedes landsbyerne, hvilket indebærer, at landskabet blev udparcelleret. Mange gårde flyttede efterhånden fra landsbytofterne ud på deres egen jordparcel. Dette var begyndelsen til nye former for bebyggelse udenfor landsbyerne, hvilket ændrede kulturlandskabet væsentligt. En af de nye typer bebyggelse blev senere kaldt »en samling af gårde og huse«. Denne bebyggelsestype er uden klar definition brugt i den topografiske litteratur og forskning. Artiklens formål er at indholdsbestemme bebyggelsestypen: en samling af gårde og huse.

Indledning

J.P. Traps statistisk-topografiske beskrivelse af Kongeriget Danmark indeholder blandt andet en systematisk gennemgang af bebyggelser i landets købstæder og sogne. Værket udkom i fem udgaver og beskriver dermed perioden fra 1856 til 1972, hvilket giver os en enestående detaljeret beskrivelse af bebyggelsernes udvikling. I daglig tale er værket kendt som Trap Danmark eller blot Trap. Et efterstillet ciffer 1-5 angiver udgave.¹ Systematisk brug af typebetegnelsen *en samling af gårde og huse* introduceredes i Trap 4, der udkom 1920-1932. Typen eller begrebet anvendtes også i Trap 5, der udkom 1953-1972. Enkelte steder i Trap 3 fra 1898-1906 brugtes begrebet *en samling af gårde*, og få steder i Trap Danmark 2 fra 1872-1879 ses udtrykket *en samling af beboelser*. Typen eller kategorien *en samling af gårde og huse* udvikledes sandsynligvis som et forsøg på at beskrive de nyopståede bebyggelsesområder i det agrare kulturlandskab i tiden efter udskiftningen. Begrebet blev ikke defineret noget sted i Traps udgaver, og det fremgik ikke klart, hvad kategorien dækkede over. Læseren kunne få den tanke, at begrebet er en skraldespandskategori med mange forskellige samlinger af gårde og huse. Eksempelvis var husmandskolonier og enestegårde ofte placeret i denne kategori.

I artiklen *Trap gennem tiderne* fra 1997 beskrev Per Boje flere af de ændringer i Trap, som fulgte efter første udgave, der udkom 1856-1864. Han behandlede blandt andet begrebet *bymæssig bebyggelse*, men indførelsen af begrebet *en samling af gårde og huse* nævntes ikke. Heller ikke i artiklen *En ny Trap* fra 1991 kom Knud Prange nærmere ind på kategorien.²

Bebyggelseshistorien er vigtig i kulturmiljøsammenhæng, da den kan anvendes til at beskrive og forklare kulturlandskabets udvikling på baggrund af naturlige forudsætninger og samfundsmæssige forhold. Dermed kan den anvendes til at vise udviklingen i kulturlandskabet. Flere forskere har beskæftiget sig med bebyggelseshistorien i det agrare kulturlandskab, men ingen har konkret beskæftiget sig med netop de udflyttede gårdes historie i tiden efter udskiftningen, og det er den historie, som begrebet en samling af gårde og huse er en del af.

Flere historikere og geografer med flere har beskrevet kulturlandskabet i Danmark efter 1800 uden nærmere at nævne en type som en samling af gårde og huse. Historikeren Claus Bjørn gav i *Det danske landbrugs historie 1810-1914* et indblik i den tids landbrugshistorie efter landboreformerne.³ Geografen Viggo Hansen skrev i Trap 5's indledende bind *Landet og folket* et afsnit om befolkningen og bebyggelsen i Danmark.⁴ Historikeren Per Grau Møllers har blandt andet skrevet artiklen *Udskiftningens landskab* i *Fortidsminder og kulturhistorie* fra 1988, hvor han undersøgte kulturlandskabet før udskiftningen, lovgivningen bag udskiftningen, dens udmøntning i landskabet samt forandringerne i bebyggelsen og landbrugsdriften som følge heraf. I 1996 udkom *De kulturhistoriske interesser i landskabet*, hvor Per Grau Møller skrev kapitlet *Det agrare landskab efter 1800*. Per Grau Møllers licentiatafhandling fra 1990 *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965* gav en analyse af og en forklaring på den landlige bebyggelseshistories udvikling i tid og rum. Men beskrivelse af samlinger af gårde og huse manglede.⁵ Stednavneforskningen har behandlet bebyggelseshistorien efter 1800 meget overordnet og ud fra en filologisk tilgang. Her kan nævnes Johannes Steenstrup med bogen *De danske Stednavne: Deres Tolkning og hvad de oplyser om vort Lands Bebyggelse og Folkets Kultur gennem Tiderne* fra 1908, Kristian Hald med *Vore Stednavne* fra 1950 og Vibeke Dalberg med *Stednavneændringer og funktionalitet* fra 1991.⁶ Stednavne defineret som navne på geografiske lokaliteter kan være med til at fortælle bebyggelseshistorie. De kan give oplysninger om de forskellige historiske tider, og hvor bebyggelsen er opstået. Det har dog primært været stednavneforskningens formål at tolke stednavne med fokus på eksempelvis deres alder, deres sproglige størrelse og deres tilknytning til en konkret lokalitet. Ud over det sproglige har sprogforskerne ikke arbejdet ret meget med baggrunden for stednavnenes opståen. I en rapport *NORNA-rapport* fra 1975 og artiklen *The degree and onomastic coverage within various categories of denotata* fra 2005 blev der dog taget meget svagt hul på dette emne.⁷

I 2003-2004 var jeg studententermedhjælper på Syddansk Universitets forskningsprojekt *Digitalt Atlas over Kulturmiljøer i Danmark* (DAKiD), der havde

til formål at udvikle en metode til beskrivelse, bearbejdning og forvaltning af historien i kulturlandskabet samt at udvikle et grundlag for en database på internettet.⁸ Forskningsprojektet opstod, fordi der savnedes et systematisk vurderingsgrundlag til udpegning af kulturhistoriske helheder – kulturmiljøer. Kulturmiljøbegrebet opstod i 1994 som den tredje dimension i miljøpolitikken efter forureningsbekæmpelse og beskyttelsen af dyr og planter. I regionsplanrevisionerne 1997 og 2001 blev kulturmiljøets betydning yderligere understreget. Kulturmiljøbegrebet skal anvendes om brede kulturhistoriske helheder i landskabet, der viser de samfundsmæssige træk i udviklingen modsat eksempelvis de mere smalle områder fortidsminder og bygningsfredning.⁹

Med arbejdet opstod min interesse for den ubehandlede bebyggelsestype: samlinger af gårde og huse. Der manglede en konkret, forskningsbaseret viden om typen, som kunne anvendes til registrering, udpegning og forvaltning. Derfor besluttede jeg at undersøge, hvad en samling af gårde og huse var, og nærværende artikel bygger på hovedresultaterne i min specialeafhandling i historie fra 2005.¹⁰

Foreløbig definition

Forskningsprojektet DAKiD havde arbejdet med en meget løs definition, der var formuleret således: *Kategorien dækker over en bebyggelse, der ikke optræder som sådan før 1800. Bebyggelsen skal udgøre en helhed og have fælles orientering fx mod en vej.*¹¹ Begrebet en samling af gårde og huse var således ikke typologiseret. Med empirisk erfaring arbejdede jeg videre ved hjælp af med en foreløbig definition, der lød således: *Tre eller flere bebyggelser med agrart præg, der opstår i perioden efter udskiftningen og frem til 1970. Bebyggelsen udgør en samlet helhed, der kommer til udtryk ved at indeholde et fælles stednavn samt have en fælles orientering, eksempelvis mod en vej.*¹²

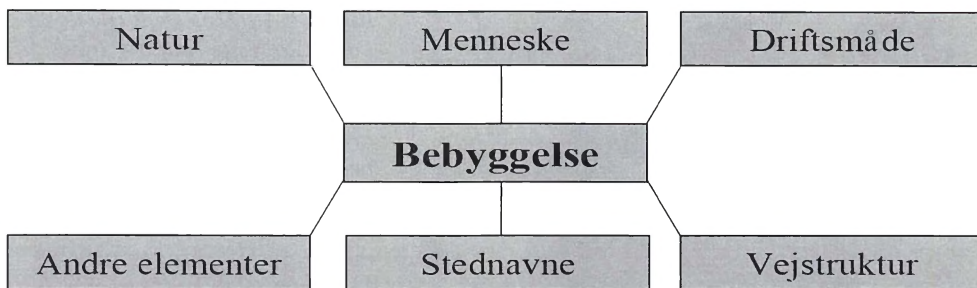
Der blev med DAKiD's definition set bort fra bebyggelse opstået før udskiftningen, især landsbyer, enestegårde og hovedgårde, som den tidligere forskning allerede har haft i fokus. Der blev også set bort fra urban bebyggelse, da bebyggelsen skulle have agrart præg. Det gjaldt bymæssig bebyggelse som forstæder, parcelhuskvarterer, villabebyggelser og rurale byer. Rurale byer er bymæssig bebyggelse opstået på landet, men de har ikke agrar karakter, hvilket eksempelvis gælder stationsbyer. Definitionen af en samling af gårde og huse rummede heller ikke husmandskolonier, der på trods af at være agrare bebyggelser opstået efter udskiftningen var selvstændige kulturmiljøer. Samlingerne af gårde og huse rummede således ikke bebyggelser som landsbyer, enestegårde med mere fra tiden før udskiftningen, husmandskolonier eller rural bebyggelse.

Undersøgelsen af kulturmiljøtypen samlinger af gårde og huse omfattede dette materiale:

1. En *database* for Vejle Amt 1970-2006. Databasen opstod i forskningsarbejdet, hvor anvendtes til registrering af de samlinger af gårde og huse, der var beskrevet i Trap, og som blev vurderet til at være kulturmiljøer. Undersøgelsen anvendte ikke de samlinger af gårde og huse, der var registreret ud fra læsning af landkort, da der blot er tale om et stednavn.
2. Som *analyseredskaber anvendtes* softwareprogrammerne MapInfo 7,5 (GIS) og Microsoft Access 2000. MapInfo blev udover anvendelse som analyseredskab også brugt til fremstilling af illustrationer. Access blev brugt til udvikling af en ny database oprettet specifikt i overensstemmelse med undersøgelsens formål.
3. *Realregisteret* over Vejle Amt. Realregistret befinder sig på Landsarkivet i Viborg og er en form for indholdsfortegnelse, der fortæller, hvor i skøde- og panteprotokollen, der findes oplysninger om en bestemt ejendom. Realregistret indeholder derfor blandt andet oplysninger om frasalg af gårdenes jord til udparcellering og nybyggeri.
4. *Statistisk materiale*: Statistisk tabelværk og Statistiske meddelelser.
5. *Kartografisk materiale*: Minorerede sognekort, målebordsblade, atlasblade og topografiske kort 1:25.000. Kortmaterialet gav et andet rumligt udgangspunkt end Trap. På det kartografiske materiale er det muligt at se bebyggelsesudviklingen i de enkelte sogne efter udskiftningen.

DAKiD's geografiske afgrænsning var det sidste Vejle Amt, som eksisterede 1970-2006. Fra amtet lå der et stort ubehandlet kildemateriale, som projektet DAKiD havde fremstillet. Data fra de 122 sogne i amtet gav et tilpas detaljeret billede, og Vejle Amt var desuden et godt undersøgelsesområde, da det repræsenterer flere forskellige bygdetyper, navnlig hede, skov og ager. Kulturlandskaberne og dermed strukturen i samlingerne af gårde og huse i andre områder af Danmark kunne være anderledes end i Vejle Amt, som dermed ikke er repræsentativ for hele landet. Den største forskel mellem landets egne er fordelingen af landsbyer og enestegårde. Landsbybebyggelsen var dominerende på Øerne og Østjylland, medens enkeltgårde var dominerende i Vest- og Nordjylland.

Specialeafhandlingen byggede teoretisk på Erland Porsmoses agrare bebyggelsesmodel.¹³ Den behandler både tid og rum og kunne derfor beskrive den bebyggeshistoriske udvikling i landskabet. På baggrund af data fra projektet DAKiD var det relevant at udvide Erland Porsmoses model med yderligere to faktorer, nemlig *stednavne* og *andre elementer*. Sidstnævnte kulturmiljøtype indeholder handel, håndværk, tidlig industri og servicefunktioner.

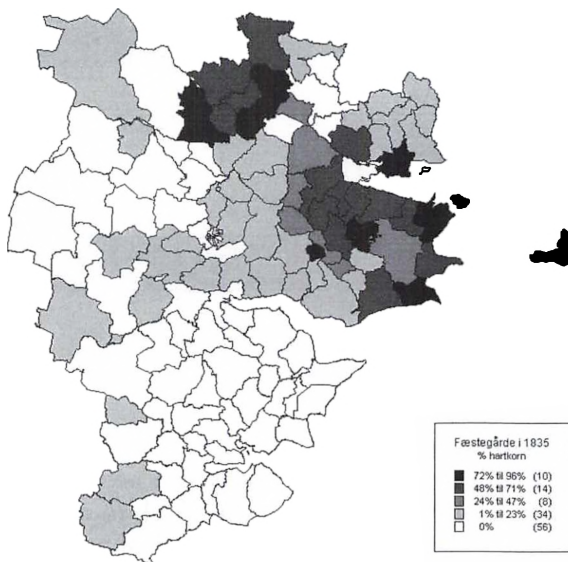
Figur 1: Den agrare bebyggelsesmodel. Kilde: Delvist efter Erland Porsmose 1987.

Perioden for en samling af gårde og huse

I definitionen af en samling af gårde og huse var bebyggelsestypen bestemt til at være bebyggelse, der opstod efter udskiftningen og frem til planloven af 1970. Planlovens nye bestemmelser og regler om bebyggelse i det åbne landskab betød, at der i landzoner kun måtte foretages udstykning, opføres ny bebyggelse eller ske ændringer i anvendelsen af bestående bebyggelse og ubebyggede arealer med tilladelse fra kommunalbestyrelsen. Det var dog stadig lovligt at udstykke landbrugsejendomme til samdrift med en bestående landbrugsjendom. Loven satte en stopper for den fri udparcellering af jorden, der havde fundet sted siden udskiftningen.¹⁴ Herefter er det ikke sandsynligt, at nye samlinger af gårde og huse vil opstå. Derfor slutter perioden for dannelse af samlinger af gårde og huse ved 1970.

Med henblik på afgrænsning af begyndelsestidspunktet for opståelsen af typen en samling af gårde og huse var det nødvendigt at se på overgangen til selveje. Med de forbedrede driftsmåder blev det i løbet af 1800-tallet muligt for gårdene at klare sig på mindre jord. Jord blev solgt fra, og nye bebyggelser kunne derved opstå på den frasolgte jord – såsom samlinger af gårde og huse. Det er dog vigtigt at notere, at en samling af gårde og huse teoretisk set kan indeholde bebyggelser, der udelukkende består af udflyttede gårde, som ikke har udparcelleret og frasolgt jord. Sådanne samlinger af gårde og huse er dog endnu ikke registreret. En forudsætning for denne udparcellering af jorden var selveje. Ved fæste havde godsejeren nemlig ejendomsretten til fæstebondens jord. Godsejeren modtog fæsteafgift eksempelvis i form af landgilde og hoveri. For bønderne slog arvefæste og selveje igennem i tiden omkring udskiftningen og op gennem 1800-tallet. Først i 1919 blev fæstevæsenet afviklet ved lov.¹⁵

Figur 2 illustrerer antallet af sogne i Vejle Amt, der havde afviklet fæstevæsenet i 1835. Figuren giver også et billede af, hvor meget jord, der i hvert sogn

Figur 2: Antal fæstegårde i 1835 i den tids Vejle Amt. Grunden til, at der er regnet med den samlede procentdel af fæstegårdernes hartkorn og ikke antallet af fæstegårde, er, at der kan forekomme et stort antal af fæstegårde, som ikke har ret megen jord. I sådanne tilfælde kan størstedelen af jorden i et sogn sagtens være selveje med mulighed for udparcellering.

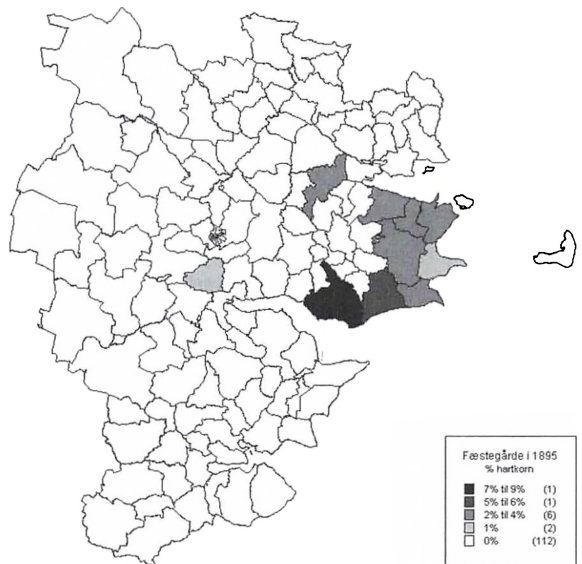
fortsat var under fæstevæsenet. Gårdmænd på disse jorder kunne ikke fraselge jord.

I de efterfølgende årtier fortsatte denne tendens, hvor flere og flere gårde gik over til selveje. Figur 3 viser, hvor mange sogne, der havde afviklet fæstevæsenet i 1895.

Det markant stigende antal af selvejere op gennem 1800-tallet betød en stigning i antallet af mindre parceller, hvorpå der blev bygget nye huse eller gårde: »De nybyggede selvejere måtte være fristet til at udparcellere mindre brug og rene husmandssteder, dels for at sikre sig arbejdskraft i form af landarbejdere til de nye mere arbejdskrævende dyrkningsmetoder, dels for at skaffe sig kapital til dækning af terminsydelser, og endelig for at skaffe udkomme for flere familiedlemmer«. ¹⁶

Udstykningsforordningen fra 1819 erklærede blandt andet, at der på enhver udstykket parcel skulle bygges indenfor to år. Hvis det ikke skete, blev der idømt bødestraf, medmindre grunden var, at jorden blev lagt sammen med en mindre ejendom, eller at jorden var uopdyrket. ¹⁷ Derfor antages det her, at der eksisterede byggeri på parcellen senest to år efter frasalget. Realregisteret fra Vejle Amt registrerede netop årstallet for frasalget, og et årstal for bebyggelsen kan fastslås senest to år herefter. En undersøgelse af realregistret viste, at hele 90 % af frasalget skete tidligere end registreringen i realregisteret, og der

Figur 3: Antal fæstegårde i 1895 i det gamle Vejle Amt.

kunne derfor ikke noteres et konkret årstal for frasalg af disse tidlige udparcelleringer.¹⁸ Det passede fint med den tidlige overgang til selveje, der generelt var i det gamle Vejle Amt.

Ud fra selvejsersituationen og realregisteret var det muligt at få indblik i, hvornår disse samlinger af gårde og huse etablerede sig. Størstedelen var etableret før 1860. Det viste sig ikke muligt at føre denne undersøgelse helt op til 1970, da registreringen i realregisteret kun dækkede perioden fra 1860 til 1930-60.

Strukturelle forhold

Til belysning af bebyggelsestypen en samling gårde og huse gennemgås bebyggelsen, mennesker, naturen, driftsmåder, vejstruktur, andre elementer og stednavne.

Bebyggelsen

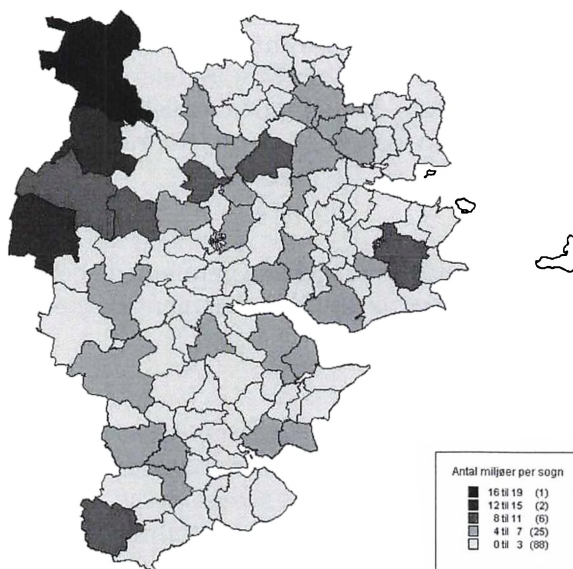
En samling af gårde og huse blev ovenfor defineret som en bebyggelsestype med agrart præg. Agrar bebyggelse betyder: »en produktionsstruktur, der tillige er kendetegnet ved at være en demografisk struktur, idet beboelses- og produktionssted som hovedregel falder sammen«. ¹⁹ Arbejdet med en samling af gårde og huse viste ved første blik en ensformighed indenfor denne kulturmiljøtype,

men ved en nærmere undersøgelse konstateredes en forskellighed og en mere ujævn tolkning af begrebet end for andre kulturmiljøer. Der er en stor kompleksitet forbundet med typen. Der blev registreret cirka 380 samlinger af gårde og huse i Vejle Amt i forbindelse med kulturmiljøprojektet, men efterfølgende afslørede arbejdet med kulturmiljøerne mange fejlregistreringer.

Miljøernes geografiske placering i sognet viste, at ikke en eneste samling af gårde og huse var placeret centralt i et sogn eller et ejerlav. De lå mere eller mindre fjernt fra sognets centrum. Indenfor kategorien var der store forskelle på den enkelte samling af gårde og huses størrelse og antallet af bebyggelser i det enkelte sogn. Den beregnede bebyggelsestæthed afspejlede forskelle blandt de undersøgte lokaliteter indenfor typen, idet der fandtes samlinger af gårde og huse med store arealer, små arealer, mange bebyggelser, få bebyggelser, høj bebyggelsestæthed og lav bebyggelsestæthed, hvilket indebar, at det ikke var muligt at se et mønster i bebyggelsesstrukturerne.

Der var i gennemsnit 3,2 samlinger af gårde og huse per sogn i Vejle Amt. Fordelingen kan ses i figur 4.

Figur 4 viser, at der i hele 88 sogne eller 72% af alle sogne i Vejle Amt kun var registreret mellem nul og tre samlinger af gårde og huse per sogn. Det betyder, at det var en meget lille procentdel af sognene, der havde mange samlinger af gårde og huse, hvilket vil sige otte eller flere. Disse sogne lå med få

Figur 4: Antal samlinger af gårde og huse per sogn i det gamle Vejle Amt.

undtagelser på den såkaldte Vejle Vesteregn, hvor heden blev opdyrket til agerjord og plantager. Store samlinger af gårde og huse havde ikke nødvendigvis en lav bebyggelsestæthed ligesom det omvendte heller ikke var tilfældet. Det var derfor heller ikke let at inddеле disse samlinger af gårde og huse i undergrupper.

Mennesker

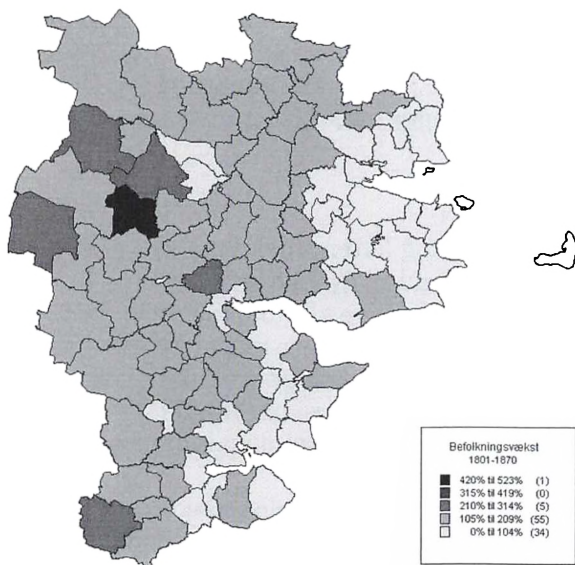
Befolkningstallet og bebyggelsesantallet steg efter udskiftningen samtidig med, at befolkningen begyndte at flytte fra land til by. Bebyggelserne og befolkningen er to størrelser, der overordnet er afhængige af hinanden, men stigningen i bebyggelsernes vækst målt i antal viste sig at være meget højere end befolkningsvæksten op gennem 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet.²⁰ I denne sammenhæng var det interessant at undersøge, om udvikling i befolkningsvækst og bebyggelsesvækst afspejlede sig i antallet af samlinger af gårde og huse per sogn indenfor Vejle Amt.

Danmark oplevede en voldsom befolkningsvækst i perioden efter udflytningen af gårdene.²¹ Derfor undersøgte jeg, hvorvidt befolkningsvæksten havde indflydelse på bebyggelsesvæksten og specifikt på antallet af samlinger af gårde og huse. De to størrelser hænger overordnet sammen: »Ændringer i den ene faktor må derfor også betyde udsving i den anden, om end det sker med en vis forsinkelse«. ²² I perioden fra 1801 til 1901 fordobledes landsognenes befolkning, hvilket ikke skyldtes et øget fødselstal men et fald i børnedødeligheden.²³

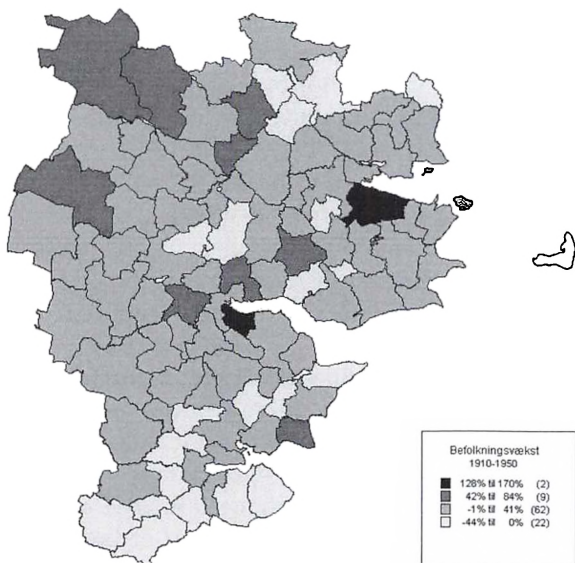
Figur 5 viser, at befolkningsvæksten var meget høj over hele området fra 1801 til 1870. De 34 sognekommuner, hvis befolkningsvækst var inden for et interval fra 0% og helt op til 104%, ligger med få undtagelser langs østkysten. De seks sognekommuner i den anden ende af skalaen havde en befolkningsvækst på over 210% og lå med en enkelt undtagelse mod vest i amtet. Over halvdelen af alle sognekommunerne havde en befolkningstilvækst mellem 105% og 210%, og de fordelte sig ned gennem det meste af amtet. Den største vækst skete med enkelte undtagelser i sognekommunerne mod vest, og den laveste vækst skete i sognekommunerne mod øst.

Væksten i perioden 1870-1911 var ikke nær så voldsom som i den foregående periode. Lidt under halvdelen af sognekommunerne havde faktisk et fald i væksten. Fordelingen af disse sogne var mere broget, men groft sagt var det stadig sognekommunerne mod øst, der oplevede et fald i befolkningsvæksten, og sognekommunerne mod vest, der havde en høj vækst på mellem 29% og hele 84%. Den højeste vækst ses inde midt i amtet. I løbet af 1900-tallet begyndte tendensen med en høj befolkningsvækst i de vestlige sognekommuner og en lav eller et fald i befolkningsvæksten i de østlige sognekommuner at ændre sig. Se figur 6.

Figur 5: Befolkningsvæksten beregnet for sognekommuner i det gamle Vejle Amt 1801-1870.

Figur 6: Befolkningsvæksten beregnet for sognekommuner i det gamle Vejle Amt i perioden 1911-1950.

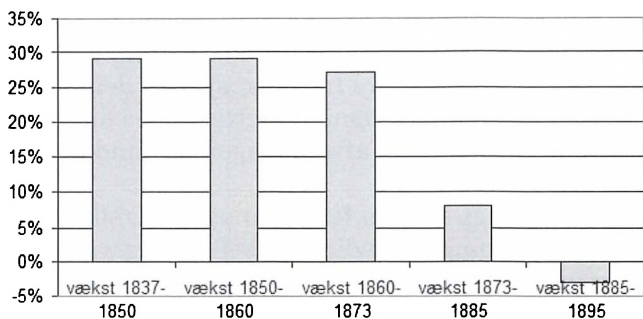
Mellem 1870 og 1911 var den generelle stigning i befolkningsvæksten på landet stilnet meget af. Den største vækst ses omkring de to købstæder, Vejle og Horsens, mens der havde været et fald i væksten i hele den sydlige del af amtet. Mod vest var der stadig en pæn befolkningsstigning. Dette billede fortsatte frem til 1965. Udviklingen skyldtes formodentlig afvandringen fra land til by i perioden 1860-1965.²⁴

Udviklingen igennem hele perioden ses som en forskydning af befolkningsvæksten fra vest til øst. Ved sammenligning af udvikling i befolkningsvæksten vist i figur 6 med antallet af miljøer i figur 4 ses det overordnet, at sognene med det højeste antal samlinger af gårde og huse lå i de områder, hvor befolkningsvæksten i perioden 1801-1870 var størst. Figuren over befolkningsvæksten viser data på sognekommuneniveau, og figuren over antallet af samlinger af gårde og huse viser data på sognniveau. Forskellen på sognekommuneniveau og sognniveau er dog uden betydning, da figurerne kun overordnet skal demonstrere befolkningsvæksten i forhold til antallet af samlinger af gårde og huse. Det var også ved hjælp af faktoren *besiddelsesforhold* vist, at størstedelen af samlingerne af gårde og huse blev etableret i denne periode. Den sene vækst mod øst op gennem 1900-tallet havde ikke resulteret i mange sene samlinger af gårde og huse, da befolkningsvæksten hovedsagelig fandt sted i forbindelse med købstædernes ekspansion. Det ser ud til, at befolkningsvæksten generelt indenfor Vejle Amt afspejledes i antallet af samlinger af gårde og huse per sogn.

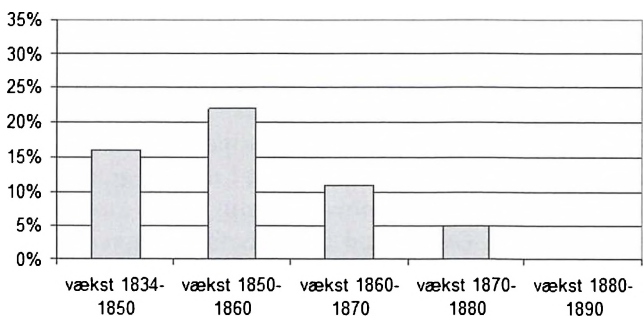
Sammenhængen mellem befolkningsvækst og bebyggelsesvækst blev dernæst undersøgt i forhold til antallet af samlinger af gårde og huse, idet bebyggelsesvæksten steg i takt med det øgede befolkningspres. Bebyggelsesvæksten blev derfor sammenlignet med befolkningsvæksten i seks udvalgte sogne, hvilket vises i figurerne 7 og 8.

Den samlede befolkningstilvækst var ikke helt så stor som den samlede bebyggelsesvækst. Det stemmer med forholdet på landsplan: »*Befolkningsudviklingen på landsplan har ikke fuldt ud kunnet forklare bebyggelsesudviklingen i landdistrikterne, da væksten i bebyggelsen har været næsten dobbelt så stor som befolkningsvæksten i perioden 1800-1964, hvilket bevirkede en nedsættelse af antallet af beboere pr. bebyggelsesenhed fra 6,6 til 4,3.*»²⁵

Menneskets indflydelse på antallet af samlinger af gårde og huse er altså ikke helt entydig. Befolkningsvæksten og bebyggelsesvæksten hang ikke direkte sammen med antallet af samlinger af gårde og huse i amtet. I kraft af et øget befolkningstal skete der samtidig en vækst i antallet af bebyggelser, men trods en lav befolkningsvækst kan der godt forekomme en høj bebyggelsesvækst i et sogn. Det lader heller ikke til udelukkende at være bebyggelsesvæksten og bebyggelsestætheden i sognene, der afgjorde, hvor mange samlinger af

Figur 7: Bebyggelsesvæksten i seks udvalgte sogne for perioden 1835 til 1895: Hover, Nørup, Jelling, Nørre Snede, Vamdrup, og Rårup.

Figur 8: Befolkningsvæksten i seks udvalgte sogne for perioden 1834 til 1890: Hover, Nørup, Jelling, Nørre Snede, Vamdrup, og Rårup.

gårde og huse, der opstod. Der kan godt være en lav bebyggelsesvækst i et sogn med et højt antal samlinger af gårde og huse. Det var befolkningsudviklingen og bebyggelsesudviklingen, der tilsammen skabte grundlaget for samlingerne af gårde og huse.

Naturen

Hernæst blev det undersøgt, hvor meget naturen har influeret på, hvor samlingerne af gårde og huse opstod. Navnlig i tiden før udskiftningen spillede naturen en central rolle for placeringen af den agrare bebyggelse. Bebyggelsen blev dengang placeret der, hvor det var mest fordelagtigt: »... bebyggelsens lokalisering står i et nøje forhold til kulturlandskabet, idet man ved valget af bosætningssted søgte at tilgodese dels en fordelagtig central placering i forhold til agerlandet og dels en orientering efter vand- og engforekomster«²⁶ Landskabet og brugen af dette har imidlertid ændret sig. Ud fra ønsket om en mere effektiv landbrugsdrift opstod efter 1800 nye driftsformer med mere intensiv dyrkning

af jorden. Opdyrkningen af nye arealer tog sin begyndelse allerede omkring 1750 og fortsatte helt frem til omkring 1960. De fjernere beliggende arealer, der førhen var blevet udnyttet til eksempelvis græsning, blev opdyrket til især agerbrug. Dette gik hårdest ud over heden, men også skoven blev inddraget. Med gennemførelsen af landboreformerne og udskiftningen forsvandt store dele af skoven, og skellet mellem skov og mark blev skarpt trukket op med Fredskovsforordningen af 1805. Forordningen sikrede de tilbageværende skoves beståen og bevirkede, at skovarealet efter 1805 og frem til i dag blev forøget. På grund af landskabskoloniseringen var det derfor ikke muligt at se, hvilken naturtype en række samlinger af gårde og huse opstod i.

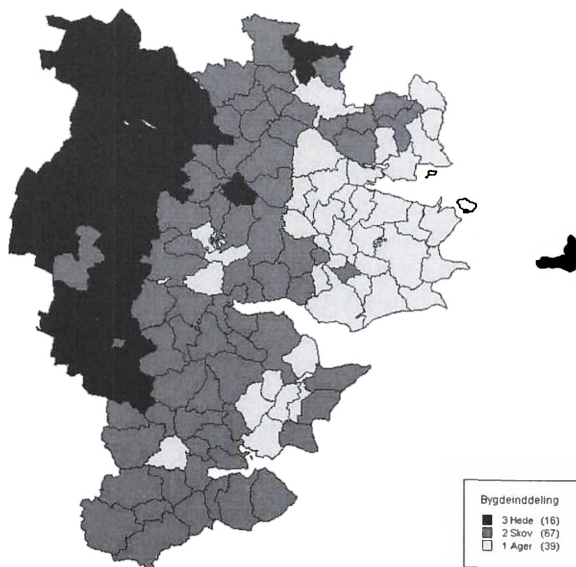
Derimod var det muligt at analysere kulturmiljøerne ved hjælp af bygdetypebegreberne. Bygdeinddelingen kan fortælle, hvilket kulturlandskab – ikke at forveksle med naturlandskab – kulturmiljøerne opstod i. Begrebet bygdetype er en ressourceøkonomisk inddeling, der fortæller om naturforhold og bondesamfundets udnyttelse af tilgængelige ressourcer i naturen. Den kulturhistoriske inddeling af landskabet i bygdetyper er baseret på oplysninger om landbrugets ressourcefordeling i tiden omkring 1688-matriklen og udskiftningen omkring 1800. Bygdeinddelingen viser en klar forbindelse mellem naturforhold, ressourceudnyttelse og bebyggelsesstruktur. Anvendelse af bygdeinddelingen kunne også være foretaget under faktoren *driftsmåder*, men her er bygdetypeinddelingen anvendt til en analyse af, hvilke typer landskaber bebyggelsestypen samlinger af gårde og huse opstod i.²⁷

Det var muligt at undersøge det kuperede terræns naturforhold sammen med antallet af samlinger af gårde og huse, da naturen er en mere konstant faktor. De forskellige naturforholds indflydelse på miljøernes opståen og placering er imidlertid vanskelig at kortlægge. Der eksisterer for eksempel opgørelser over skovbestanden i Danmark i nutiden, men da skovene i høj grad har forandret udseende de sidste 200 år, er disse figurer ikke brugbare til en analyse af perioden 1800 til 1970. Der kunne udarbejdes en digitalisering af landskabet, som det tog sig ud omkring 1800 på baggrund af kortmateriale, men det ville være meget tidskrævende. Derimod er det med bygdeinddelingen muligt at skabe et overordnet billede, der kan bruges til at analysere generelle naturforholds betydning som grundlag for samlingerne af gårde og huse.

Den i figur 9 viste bygdeinddeling sammenlignes med fordelingen af samlingerne af gårde og huse på de forskellige bygdetyper. I det gamle Vejle Amt er lidt over halvdelen af sognene kategoriseret som værende skovbygd. De registrerede samlinger af gårde og huse fordeler sig anderledes: I hedebygderne opstod næsten en tredjedel af amtets samlinger af gårde og huse. Der opstod flere samlinger af gårde og huse i hedebygder end i agerbygder på trods af, at der er mere end dobbelt så mange agerbygder som hedebygder. Tallene viser

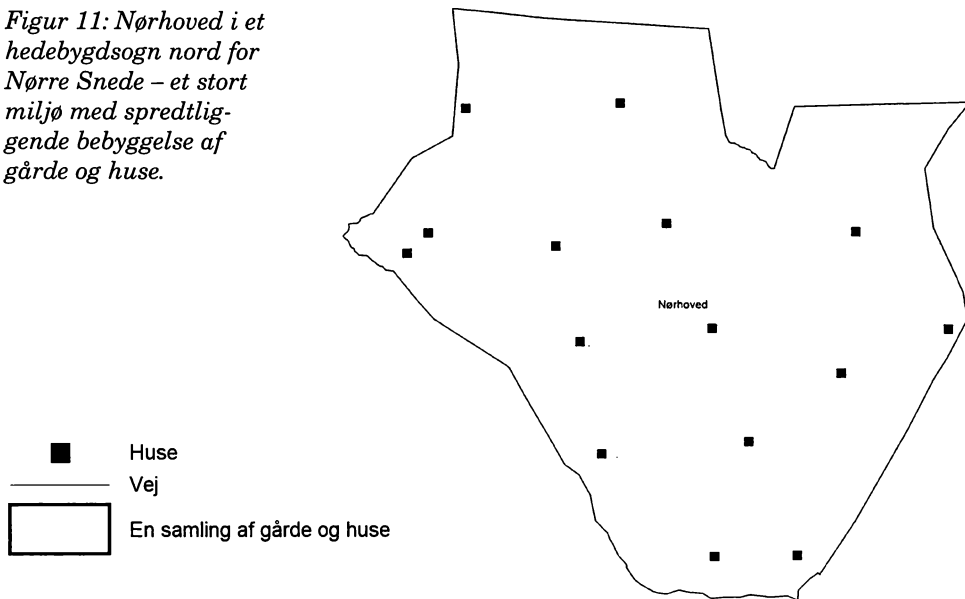
Bygdetype	Naturforhold	Beskrivelse i forhold til bebyggelse
Agerbygden	- Morænesletter - Høj opdyrkningsgrad - Samlet hartkorn ligger over gennemsnittet	- Høj bebyggelsestæthed - Landsbyer, primært store - Store gårde - Hovedgårde - Mange jordløse huse
Skovbygden	- Kuperet terræn - Vådområder - Blandet jordbund - Minimum 25 % skov	- Middel til lav bebyggelsestæthed - Enkeltgårde, små landsbyer - Små gårde (og skovhuse) - Skov- og kvæghovedgårde - Mange huse med jord
Hedebygden	- Sandet jord - Samlet hartkorn ligger under gennemsnittet - Minimum 35 % hedesletter	- Lav bebyggelsestæthed - Mange enkeltgårde - Små landsbyer - Små gårde - Få og små hovedgårde - Mange huse med jord

Figur 9: Kulturhistorisk inddeling af landskabet med tre af de fire forskellige bygdetyper opstillet efter naturkriterier og karakteristika i bebyggelsen. Kilde: Per Grau Møller 1997.

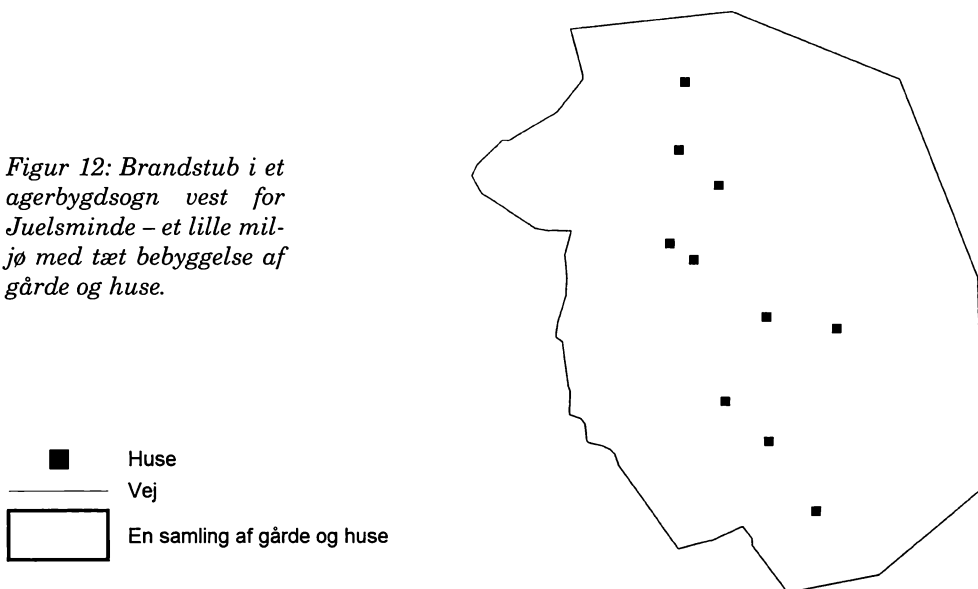

Figur 10: Bygdeinddelingen i det gamle Vejle Amt før 1970. Der ses en tydelig tredeling af amtet med hede dominerende mod vest, ager i øst og imellem disse en bred stribe af skovbygder. Med landets opdyrkning op gennem 1800-tallet blev heden dog kraftigt reduceret. Det er på disse hedearealer, at der sideløbende med hedens opdyrkning opstod mange bebyggelser af typen Samlinger af gårde og huse.

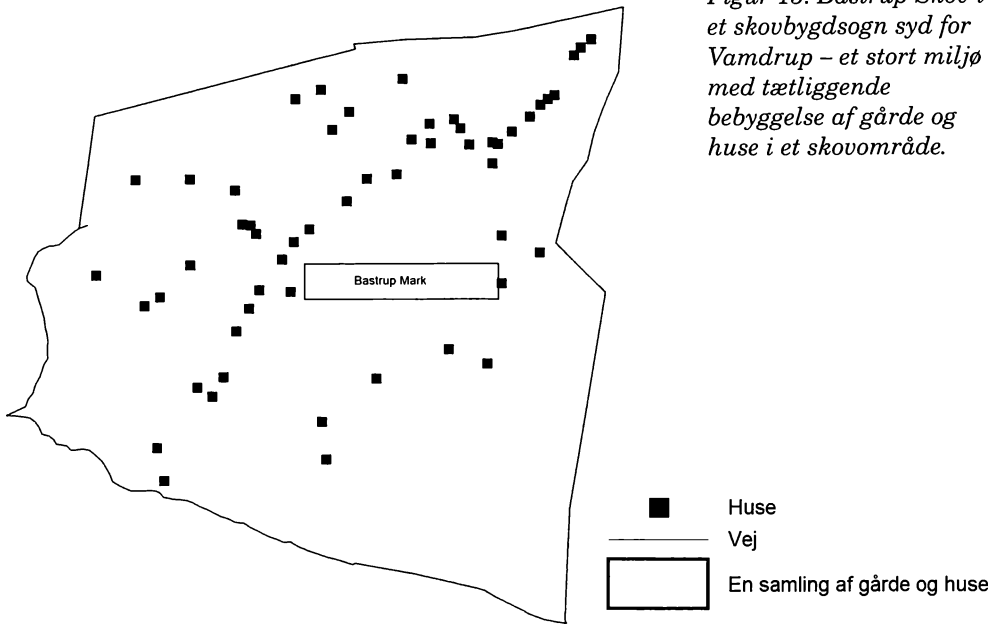
Figur 11: Nørhoved i et hedebygdsogn nord for Nørre Snede – et stort miljø med spredtliggende bebyggelse af gårde og huse.

Figur 12: Brandstubb i et agerbygdsogn vest for Juelsminde – et lille miljø med tæt bebyggelse af gårde og huse.

Figur 13: Bastrup Skov i et skovbygdsogn syd for Vamdrup – et stort miljø med tætliggende bebyggelse af gårde og huse i et skovområde.

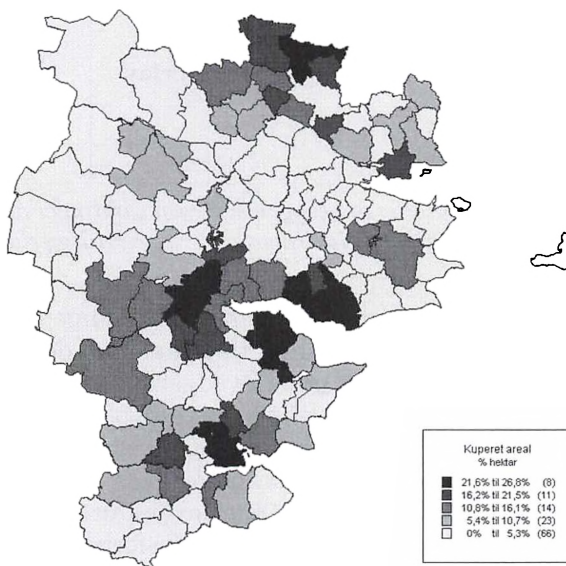
også, at tre fjerdedele af alle samlinger af gårde og huse opstod i de sogne, der frem til 1800 er vurderet til at have mellem middel og lav bebyggelsestæthed samt mange enkeltgårde, små landsbyer, små gårde og mange huse med jord.

Ovenstående figurer viser eksempler på samlinger af gårde og huse fra de tre forskellige bygdetyper.

Jeg undersøgte også, om antallet af samlinger af gårde og huse hænger sammen med placering på kuperede eller flade sognearealer. Figur 14 illustrerer sognene fordelt i amtet efter, hvor mange procent af sognenes samlede areal, der er kuperet.

54% eller lidt over halvdelen af kulturmiljøerne befinder sig i flade landskaber, mens 46% miljøerne er beliggende i delvist eller meget kuperede landskaber. De mest kuperede sogne ligger omkring Vejle Fjord og Kolding Fjord samt mod nordøst – eksempelvis Hover og Rårup. De fladeste sogne placerer sig spredt rundt i resten af amtet. De tre sogne med det højeste antal samlinger af gårde og huse er placeret mod vest i de flade sogne. Der ses overordnet en forbindelse mellem sogne med et højt antal samlinger af gårde og huse og de store, flade sogne. For sogne med færre samlinger af gårde og huse er det ikke muligt at konstatere et entydigt billede. Selv om et område er meget kuperet og ikke rummer store flade områder, kan der godt være opstået flere samlinger af gårde og huse.

Figur 14: Det kuperede landskab i Vejle Amt – vist efter 6 og 12 graders højdekurver:

Naturens indflydelse på placeringen af samlinger af gårde og huse viser altså et meget komplekst billede. Der kan ikke konstateres en overordnet sammenhæng mellem bygdetype, kuperet terræn og antallet af samlinger af gårde og huse i de tilfælde, hvor der kun er få samlinger af gårde og huse i et sogn. Dog er der en lille tendens at spore. I sogne med et højt antal samlinger af gårde og huse synes kulturmiljøtypen at være opstået i hedebygder med store, flade arealer, altså på opdyrket hede.

Driftsmåder

Som tidligere nævnt var de forbedrede driftsmåder et led i en intensivering af landbrugsdriften, som resulterede i, at landskabet i højere grad blev nyttiggjort. Ejerlavstyperne er et nutidigt begreb, der betegner eksempelvis den enkelte landsbys samlede ressourcer. I tiden før 1800 var et sogn delt ind i et eller flere ejerlav, der hver især var afgrænset af skel, der ofte var naturlige grænser i det fysiske landskab. Ejerlav er en eller flere bebyggelser, der før udskiftningen indgik i dyrkningsfællesskab.²⁸ Man taler normalt om tre typer ejerlav: Landsbyejerlav, enestegårdsejerlav og hovedgårdsejerlav. Et landsbyejerlav bestod af minimum tre gårde, der indgik i et dyrkningsfællesskab. Enestegårde kunne også udgøre et ejerlav, men her var i sagens natur ikke noget dyrkningsfællesskab med andre gårde, og de var omgivet af egen jord. Disse to typer

Miljøer i Vejle Amt	Miljøer i landsbyejlerlav	Miljøer i enestegårdsejerlav	Miljøer i hovedgårdsejerlav
387	310	57	20
100 %	80 %	15 %	5 %

Figur 15: Antallet af bebyggelsestypen samlinger af gårde og huse opstået i de tre forskellige typer ejerlav: landsbyejlerlav, enestegårdsejerlav og hovedgårdsejerlav.

ejerlav eksisterede kun som selvstændige ejerlavstyper i tiden før 1800. Et hovedgårdsejerlav var frem til cirka 1800 domineret af en privilegeret gård med egne marker rundt om. Hovedgården var først og fremmest fritaget for skatter til kronen og tiende til kirken. Langt de fleste hovedgårde havde selvstændige ejerlav, men enkelte kunne ligge ved en landsby og være en del af dettes ejerlav.²⁹ Hovedgårdsbegrebet hører ikke kun til tiden før 1800, men fortsætter op til midten af 1900-tallet. Ejerlavet kan derfor fortælle noget om kulturlandskabet, og en undersøgelse af ejerlavsforholdene kan vise hvilke ejerlavstyper, der opstod samlinger af gårde og huse i.

I figur 15 vises, hvor mange samlinger af gårde og huse, der opstod i tidligere landsbyejlerlav, enestegårdsejerlav eller hovedgårdsejerlav.

Et stort antal samlinger af gårde og huse opstod i landsbyejlerlav. Der opstod ikke mange samlinger af gårde og huse i enestegårdsejerlav, selv om enestegårdsejerlavene rent faktisk udgør en tredjedel af alle ejerlav i Vejle Amt. Det var derfor i landsbyejlerlavene, at kulturlandskabet forandrede sig mest efter udflytningen. Der var ikke tale om udskiftning i forbindelse med enestegårde eller hovedgårde. En enestegård var en selvstændig enhed, selv om den indgik i et fæsteforhold til et gods eller til kronen. Jorden i enestegårdsejerlav kunne blive udparcelleret, men dette er næppe blevet oplevet som noget voldsomt opbrud. Ejerlavets areal var som regel også mindre.

Da størstedelen af bebyggelsestypen eller kulturmiljøet samlinger af gårde og huse opstod før 1870, var forventningen om fund af sådanne i et hovedgårdsejerlav minimal. På flertallet af hovedgårdenes jorder opstod der ikke samlinger af gårde og huse før 1919, da der før dette år ikke opstod udstykninger fra disse ejerlav til andet end statshusmandsbrug, og de hørte ind under hovedgårdsmiljøtypen, ikke under samlinger af gårde og huse. Det var derfor overraskende at finde 20 samlinger af gårde og huse i hovedgårdsejerlav. Enkelte hovedgårde kunne efter cirka 1750 miste deres status som hovedgård, og derfor kunne der i teorien forekomme udstykninger til en samling af gårde og huse på disse tidligere hovedgårdsjorder. Det vides ikke, om det er tilfældet for enkelte af disse, men sandsynligvis er der tale om samlinger af gårde og huse,

der skulle være husmandskolonier i stedet, eller om at en husmandskoloni indgik i en del af en større samling af gårde og huse på tværs af en ejerlavsgrense, hvor resten af bebyggelsestypen ikke ligger i et hovedgårdsejerlav.

Imidlertid opstod størstedelen af samlingerne af gårde og huse i landsbyejerlavene, og derfor foretog jeg en analyse af ejerlavenes udskiftningsformer, da disse kan fortælle noget om bebyggelsesudviklingen.

En god udskiftning betød, at der skete en stor udflytning af gårdene fra landsbyen således, at de kunne blive placeret midt på deres nye jord. Det var praktisk, at gårdene fik samlet jorden omkring sig. En god udskiftning resulterede ikke i så mange udparcelleringer, da jorden netop var samlet og praktisk tilgængelig omkring gården. I modsætning hertil var der tale om en dårlig udskiftning, når antallet af udflyttede gårde fra landsbyen var lille, og jorden dermed ikke kunne samles praktisk tilgængeligt omkring gården. Ved dårlig udskiftning ses derfor flere udparcelleringer: *»der vil være en større hyppighed til udparcellering i disse ejerlav, fordi den yderste jordlod så altid vil være besværligere at dyrke«*.³⁰ Det forudsættes derfor, at en dårlig udskiftning med en lille udflytning resulterede i mange udparcelleringer og dermed i mange samlinger af gårde og huse.

I Vejle Amt var udflytningsgraden således, at landsbyejerlav med stjerneudskiftning havde en lille udflytningsgrad, hvor cirka 60% af gårdene forblev

	Blok	Stjerne	Kam	Blandet
Antal miljøer	123	28	18	141
Andel	40%	9%	6%	45%

Figur 16: Udskiftningstype i de landsbyejerlav i Vejle Amt, hvor der opstod en samling af gårde og huse. Ved stjerneudskiftning bliver de fleste gårde beliggende i landsbyen. Kamudskiftning skete typisk på kanten af bakkeøer, så alle gårde fik både god og ringe jord. Ved blokudskiftning flyttede de allerfleste gårde ud af landsbyen til deres nye jordlod.

Udskiftningsform og Udflytningsgrad	Blok (70)	Stjerne (20)	Kam (10)	Blandet (91)	I alt (191)
Lidt	36%	50%	40%	55%	47%
Delvist	57%	25%	50%	31%	41%
Meget	7%	25%	10%	14%	12%

Figur 17: Udflytningsgraden fra de 191 landsbyer sammenlignet med de forskellige udskiftningsformer.

beliggende inden for landsbyen. Landsbyejerlav med kamudskiftning udflyttedes i ringe grad, og landsbyejerlav med blokudskiftning havde ligeledes en lille udflytning. Det samme gjaldt landsbyejerlav med blandet udskiftning.³¹ Tallene burde derfor vise, at der skete størst udparcellering i landsbyejerlav med stjerneudskiftning, blokudskiftning og blandet udskiftning, da disse rummer ringe eller lille udskiftning, og dermed ville det efter forventningen være på disse udskiftningsformer, der opstod flest samlinger af gårde og huse. Men i virkelighedens verden ser det ikke helt sådan ud.

De fleste samlinger af gårde og huse opstod i landsbyejerlav med blokudskiftning og blandet udskiftning. Med henblik på nærmere belysning af årsagen hertil er det nødvendigt at undersøge udflytningsgraden fra disse to landsbytyper, hvilket vises i figur 17.

Billedet er komplekst, og som figuren viser, er det meget svært at se en tydelig sammenhæng mellem udskiftningsform, udflytningsgrad og antallet af samlinger af gårde og huse. Der er ikke entydig sammenhæng mellem antallet af samlinger af gårde og huse og udflytningsgrad. Selv om der ses en dårlig udflytning med mange nyopståede bebyggelser efter udskiftningen, er det ikke ensbetydende med flere samlinger af gårde og huse. Trods denne utydelighed står det klart, at med en udskiftning og en udflytning var grundlaget for en samling af gårde og huse skabt.

Vejstruktur

Vejnettet bestod før 1800 af regionale veje, der bandt bebyggelser som landsbyer, købstæder og andre samlingssteder sammen. I lokalområderne førte vejene også ud til steder, der var en del af landbrugernes dagligdag, eksempelvis markerne, engene og kysterne. Vejenes funktion var og er at knytte bebyggelser sammen og sikre menneskers adgang til både disse og naturens ressourcer.³² Vejstrukturen har siden 1800 udviklet sig meget. Vejreformen fra 1793 lagde grundstenen til et overordnet landevejsnet, som i første omgang blev udbygget indtil cirka 1860. Fra slutningen af 1830'erne begyndte en vedvarende befolkningsmæssig og økonomisk vækst, der medførte en voldsom udvidelse af infrastrukturen i Danmark. Den har vist sig vigtig for anlæggelsen af urbane bebyggelser, og derfor var en undersøgelse af vejnettet også uundgåelig her.

Ved sammenligning af vejnettet omkring 1870 med situationen omkring 1970 ses tydeligt, at der er sket en omfattende udbygning af vejnettet. Overalt er der anlagt flere små veje, der når helt ud i udkantsområderne. Samtidig er antallet af veje reduceret, således at de tilbageværende større veje er relativt større og i mere lige linie forbinder bebyggelserne. Spørgsmålet er, om ændringerne i vejstrukturen havde indflydelse på kulturmiljøerne? Det viste sig, at 84% af kulturmiljøerne slet ikke ændrede vejstruktur eller ændredes meget

lidt mellem 1870 og 1970. Dette var ikke påvirket af, om antallet af bebyggelser gik op eller ned. I de sidste 16 % af kulturmiljøerne ændredes vejstrukturen relativt meget inden for bebyggelsestypen. En nærmere undersøgelse viste, at ændringen blot var med til at binde kulturmiljøerne yderligere sammen. Ændringerne forekom i kraft af færre og mere lige veje eller en udvidelse af vejnettet til nyopstået bebyggelse. Det betød, at ændringen i vejnettet fik bebyggelsestypen til at hænge mere sammen, hvilket tydeligt understreger den samlede helhed.

Dermed er vejnettet konstituerende for samlingerne af gårde og huse. De ændres eller ophører, hvis vejen ikke længere skaber en fælles helhed indenfor bebyggelsen. At billedet viser et afhængighedsforhold mellem kulturmiljøerne og vejstrukturen, er for så vidt er lige til. Det er svært at forestille sig en bebyggelse uden en vej. Samlinger af gårde og huse opstod i takt med opdyrkningen, udparcelleringen og vejnettets udbredelse. Vejnettets indflydelse på samlingerne af gårde og huse er således central. Vejnettets udvikling fulgte bebyggelsesudviklingen, og ændringer i vejsystemet kunne skabe sammenhæng, så en sådan bebyggelsestype kunne opstå, selv om der ikke dermed opstod ændringer i bebyggelsens form eller antallet af huse indenfor denne.

Andre elementer

Gruppen af denne kulturmiljøtype indeholder andre elementer end de foranævnte, nemlig handel, håndværk, tidlig industri og servicefunktioner på landet. I en samling af gårde og huse skulle bebyggelsen have agrart præg, men det er også interessant at undersøge, om kulturmiljøerne indeholdt andre aktører eller elementer som for eksempel møller, jordemoderhuse, kroer eller teglværk. Sådanne elementer kan have haft indflydelse på kulturmiljøernes opståen og udvikling.

Analysen viste, at cirka en fjerdedel af kulturmiljøerne havde et eller flere andre elementer tilknyttet, og at der var tale om meget forskellige elementer lige fra smedjer og skoler til gravsted, køreteknisk anlæg og mindelund. Der var i alt 31 forskellige elementer med en klar overvægt af smedjer og skoler opstået i forbindelse med en samling af gårde og huse. En smedje opstod til at begynde med inde i landsbyerne, men der var de til stor brandfare for hele landsbyen, og derfor blev de flyttet ud på landet, hvor bebyggelsestætheden var meget lavere. Smedjerne havde tilsyneladende ikke nogen indvirkning på bebyggelsesstrukturen indenfor en samling af gårde og huse. Skolerne er mere interessante. Nye skoler opstod i takt med befolkningens vækst, og de kunne opstå ude på landet, hvis de omkringliggende byer ikke kunne blive enige om at placere skolen i en af byerne. Kompromiset var i sådanne situationer ofte at placere en skole midt imellem byerne i et landområde med kun få gårde og

Figur 18: Bjert Strand i Sønder Bjert sydøst for Kolding er en samling af gårde og huse, hvor bebyggelsen ligger langs vejen. I Trap ses, at der fandtes et trinbræt med samme navn, men på kortet ligger dette over 500 meter væk fra den yderste bebyggelse i Bjert Strand. Det kan endda diskuteres om trinbrættet hørte med til miljøet, og det har derfor ingen indflydelse haft på miljøet eller bebyggelsestypen. Udsnit af M3510, rettet 1901 vejrevision 1941. Copyright: Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

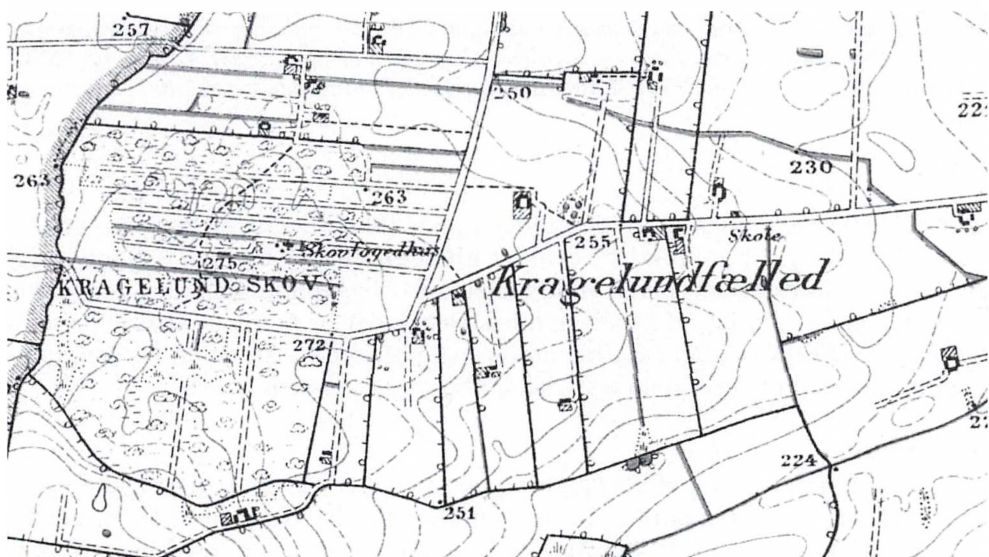
huse. Hvorfor disse skoler opstod i et befolkningsfattigt område, er svært at tolke ud fra kortmaterialet. Det kan kun undersøges, om der efter skolens opståen kom mere bebyggelse til, så skolen dermed skabte bebyggelsestypen, eller om bebyggelsestypen eksisterede allerede inden. Oftest ændrede bebyggelsen sig ikke. Der var også forholdsvis mange teglværker. De opstod allerede fra 1500-tallet, og på grund af det økonomiske opsving i slutningen af 1700-tallet

fik de endnu et skub frem i antal.³³ Denne tidlige industri var placeret uden for byerne og nær de råstoffer, som de var afhængige af.

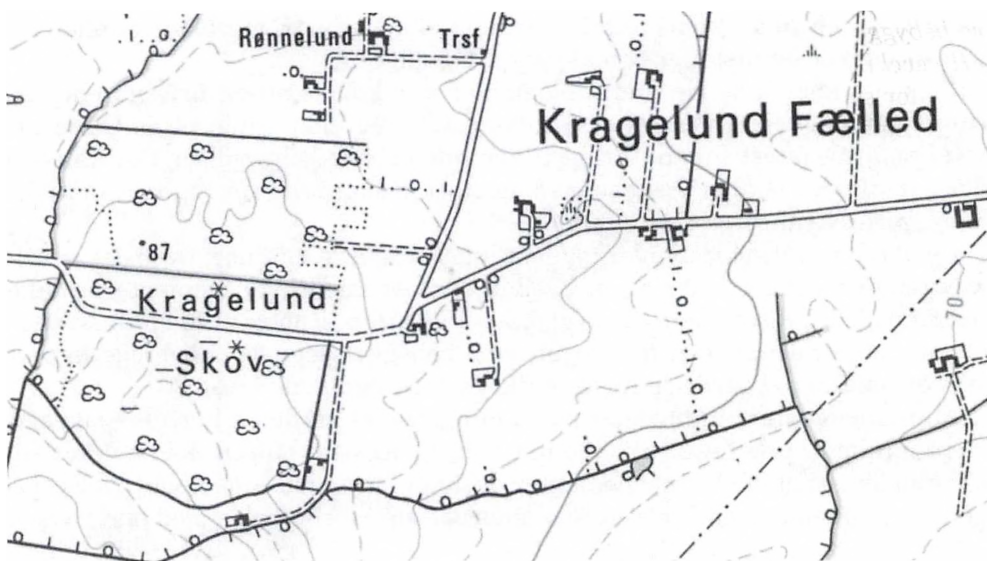
De mest iøjnefaldende andre elementer var købmænd og brugsforeninger sammen med mejerier, bagerier, jernbanestationer eller trinbrætter. Disse aktører opfattes oftest som naturligt tilhørende urbane bebyggelser. Der kan findes samlinger af gårde og huse med en station eller trinbræt, og her forbliver bebyggelsesstrukturen den samme.

Der findes andre eksempler på samlinger af gårde og huse, hvor der er tilknyttet servicefunktioner af en eller anden art, men hvor elementerne ikke havde nogen indflydelse på bebyggelsesstrukturen. I nogle tilfælde forsvandt elementerne hurtigt igen fra kortet, men bebyggelsestypen fungerede fortsat som en samling af gårde og huse, hvilket ses på figurerne 19 og 20.

Andre elementers indflydelse på samlingerne af gårde og huse må siges at være minimal. I de fleste tilfælde har bebyggelsesstrukturen ikke ændret sig til trods for, at et eller flere elementer opstod i forbindelse med bebyggelsestypen. I de tilfælde, hvor bebyggelsen ændrede sig i forbindelse med oprettelsen

Figur 19: Eksemplet Kragelund Fælled mellem Horsens og Vejle. På målebordsbladet fra 1870 vises en del spredtliggende gårde uden stednavn. På det her viste målebordsblad fra 1900 ses de samme spredtliggende gårde plus skole og købmand med et stednavn. Købmanden er også nævnt i Trap 4 fra 1924. Udsnit af M3010, rettet 1900 vejrevision 1941. Copyright: Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

Figur 20: Eksemplet Kragelund Fæled mellem Horsens og Vejle. På 4 cm-kortet fra 1970 er elementer som for eksempel skolen forsvundet fra kortet, men der er ingen ændringer at se i selve bebyggelsesstrukturen. Kun en enkelt gård er forsvundet. Udsnit af 1213 I NV, rettet 1970. Copyright: Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

af et eller flere elementer, er der sandsynligvis ikke tale om en samling af gårde og huse men om en mindre rural by, altså en lille ny by med urbant præg. Andre elementer havde ingen indflydelse på bebyggelsestypen, så længe der var tale om en samling af gårde og huse. Det er derfor vigtig at skelne mellem en mindre rural by og en samling af gårde og huse ikke alene ud fra forekomsten af andre elementer men også ud fra bebyggelsesstrukturen.

Stednavne

Menneskets påvirkning af bebyggelsen gennem stednavnene blev også undersøgt. Indtil det 19. århundrede var det i reglen kun herregårde og enkeltgårde, som havde et navn, mens gårdene inde i landsbyerne var navnløse.³⁴ Efter landboreformen fik alle udflyttede gårde efterhånden navne, hvilket illustrerer gårdmændenes individualisering. Udover de enkelte gårdnavne fandtes også stednavne, der dækkede over flere byggerier fordelt ud over større arealer.

Stednavnet er en uomgængelig kilde i bebyggelsehistorien til beskrivelse af udviklingen i tiden før 1800: »... hvad kan så stednavnet fortælle os om den agra-

*re bebyggelsesudvikling i tid og rum, dens størrelse og struktur. Måske endda alligevel ikke så lidt».*³⁵ Spørgsmålet er, om stednavnet også har en vigtig betydning for samlingerne af gårde og huse, der opstod efter 1800. Samlingerne af gårde og huse i Vejle Amt har alle et stednavn tilknyttet. Stednavnet er registreret i Trap, og med dette er bebyggelsestypen efterfølgende fundet på landkort.

Analysen af stednavne viste, at der ikke er nogen sammenhæng mellem, hvornår et kulturmiljø blev etableret, og hvornår dets stednavn første gang optrådte på kort. Stednavnet kan derfor ikke bruges som indikator for, hvornår bebyggelsestypen er etableret. Ofte er kulturmiljøerne etableret længe inden stednavnet optrådte på kort. Det ville være interessant at undersøge, hvor længe stednavnet har eksisteret ude i den lokale befolkning, men det kan blot konstateres, at stednavneregistreringen på kort ikke tidsmæssigt stemmer overens med registreringen af bebyggelsernes benævnelse i Trap.

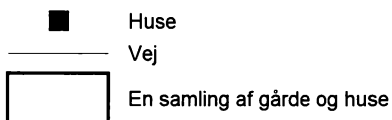
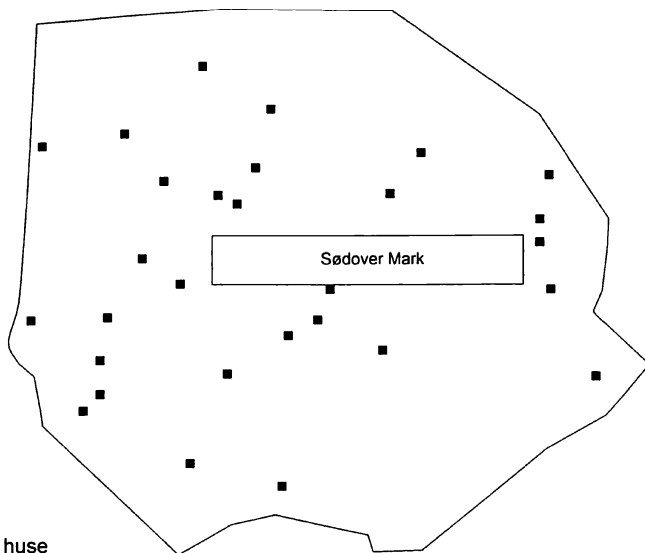
Uden et stednavn blev kulturmiljøerne som sagt ikke opfattet af for eksempel Trap. Når nye stednavne ikke blev registreret i takt med sognets bebyggelsesvækst, blev der heller ikke registreret flere samlinger af gårde og huse. Stednavnet bekræfter blot bebyggelsestypens eksistens, selv om bebyggelsesstrukturen i kulturmiljøerne kan være grundlagt længe inden. Modsat viser det sig i nogle tilfælde, at bebyggelsesantallet ændredes, selv om stednavnet havde eksisteret længe. Det er derfor interessant at undersøge, om der kan eksistere samlinger af gårde og huse uden registreret stednavn.

Ud fra den foreløbige definition har stednavnet en helt central rolle, da en samling af gårde og huse skal indeholde et fælles stednavn, men en analyse af samtlige bebyggelser viste, at der eksisterede samlinger af gårde og huse uden registreret stednavn. Et eksempel herpå vises i figur 21. En samling af gårde og huse uden registreret stednavn vises i figur 22.

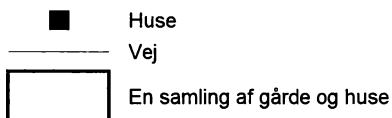
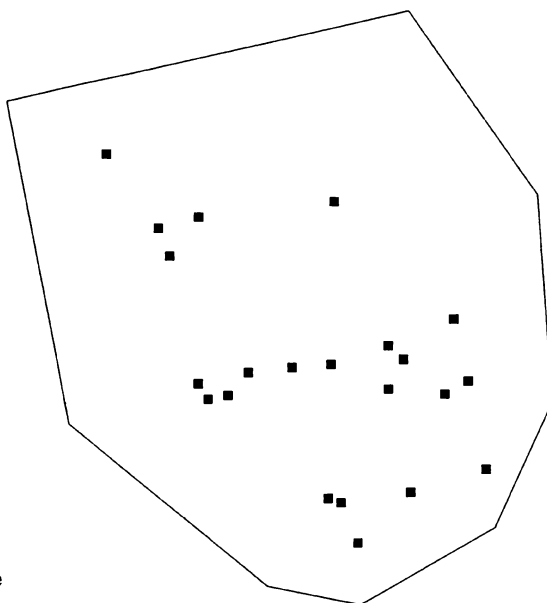
På figur 22 ses et stort areal i Jelling Sogn med mange bebyggelser, der er bundet sammen af et vejsystem, men samlingen af gårde og huse har ikke noget stednavn. Der er ingen overordnede strukturelle forskelle mellem de to områder i figurerne 21 og 22. Den eneste forskel er, at den ene bebyggelsestype har et stednavn registreret på kortet, hvilket den anden bebyggelsestype ikke har. På kort findes flere områder med strukturer som samlinger af gårde og huse uden angivelse af stednavn. Kulturmiljøer med stednavn repræsenterer derfor formentlig kun et tilfældigt udsnit af samlingerne af gårde og huse i den agrare bebyggelsehistorie efter 1800. I undersøgelsen blev stednavnernes ændrede placering og størrelse fra kort til kort registreret.

På kortmaterialet viser det sig, at der op gennem tiden skete ændringer i stednavnets placering. Det er ikke let at gennemskue, hvorfor stednavnet placeredes nye steder på kortet, men en ændring i stednavnets placering kan betyde, at der var opstået et nyt område, som overtog stednavnet. En ændring af

Figur 21: Sødover Mark er en stor samling af gårde og huse med stednavn i Nørup sogn. Her ses forholdsvis mange bebyggelser, der er bundet sammen af et vejssystem. Kilde: Tegnet i MapInfo med udgangspunkt i Topografisk kort 1:25.000, 1970.

Figur 22: En samling af gårde og huse uden stednavn i Jelling Sogn. Kilde: Tegnet i MapInfo med udgangspunkt i Topografisk kort 1:25.000, 1970.

skriftstørrelsen på kortet kan betyde, at bebyggelsestypen er blevet større eller mindre. Erfaringen fra projektet Digitale Atlas over kulturmiljøer i Danmark viste, at stednavnet kan være placeret blot med henblik på at opnå den bedste læsbarhed af kortet. Stednavnet kan endda i enkelte tilfælde helt forsvinde, uden at bebyggelsestypen af den grund må betragtes som opløst.

Stednavnet kan derfor ikke hjælpe til afgrænsning af en samling af gårde og huse eller være skaber af fælles orientering indenfor denne. Stednavnets indflydelse på kulturmiljøtypens bebyggelsesstruktur må derfor siges at være lille, og det kan ikke anvendes til indholdsbestemmelse af samlingerne af gårde og huse. Stednavnet markerer ikke tidspunktet for etableringen af en bebyggelsestype, og det markerer heller ikke, hvornår bebyggelsestypen opnåede sin fulde udstrækning. Ingen strukturelle forhold modbeviser eksistensen af samlinger af gårde og huse uden stednavn, og det formodes, at der eksisterer mange samlinger af gårde og huse uden et registreret stednavn. Stednavne markerer eksistensen af en bebyggelsestype, men fravær af stednavn på kort er ikke ensbetydende med fravær af en samling gårde og huse i kulturlandskabet.

Sammenfatning

Med denne undersøgelse er det muligt skabe en ny definition og indholdsbestemmelse af, hvad bebyggelsestypen eller begrebet en samling af gårde og huse indeholder.

Tiden fra udskiftningen til 1970

Undersøgelsen viste, at stednavne ikke kunne bruges til at beregne et tidspunkt for, hvornår en samling af gårde og huse etableredes. Stednavnet opstår tilfældigt og med forsinkelse efter kulturmiljøets etablering. Ved hjælp af en analyse på amtsplan over selvejesituationen for perioden 1835 til 1895 samt en analyse af realregisteret kan det konstateres, at størstedelen af samlingerne af gårde og huse i Vejle Amt opstod før 1860. Afgrænsningen af den periode, hvor samlingerne af gårde og huse opstod, vil derfor stadig tage udgangspunkt i udskiftningen.

Det er ikke muligt at sige præcist, hvornår der ikke længere opstod samlinger af gårde og huse. Realregisteret kan ikke hjælpe, da registreringerne ikke blev ført helt frem til 1970. Med henblik på at opfange og registrere alle samlinger af gårde og huse blev den hidtil anvendte tidsafgrænsning derfor opretholdt.

Fælles orientering i en samling af gårde og huse

Spørgsmålet er, hvad der skabte den fælles orientering, som udgør den samlede helhed i kulturlandskabet, og at en samling af gårde og huse dermed eksiste-

rer? Af den foregående indholdsbestemmelse fremgår, at det er meget svært at specificere strukturelle forhold, der kunne skabe en fælles orientering i kulturmiljøerne. Naturen spillede ikke en central rolle. Samlinger af gårde og huse kræver selvfølgelig plads. De opstod oftest i sogne med flade og store hedebygder under opdyrkningen af heden, men enkelte samlinger af gårde og huse placeredes i kuperet terræn, endda i meget kuperet terræn. Samlinger af gårde og huse opstod i alle tre bygdetyper og i mange forskellige landskabstyper. Det er derfor svært at påstå, at naturen betingede en fælles orientering og geografisk afgrænsning af bebyggelsestypen. Undersøgelsen af de fire faktorer mennesket, driftsmåder, andre elementer og stednavne viser samme tendens. Der er ingen direkte sammenhæng mellem afgrænsningen af en samling af gårde og huse og de nævnte faktorer, der dermed alle spiller en sekundær rolle.

Det bekræftedes imidlertid, at vejstrukturen havde en helt central rolle ved skabelse af en fælles orientering til samling af gårde og huse i en helhed. Det er den eneste af de analyserede faktorer, der trods forandringer i strukturen skabte samhørighed mellem byggerierne. Uden et vejnet, der bandt bebyggelsen sammen, kunne der ikke skabes en samling af gårde og huse. I de tilfælde, hvor vejstrukturen ændrede udseende uden samtidig ændring af selve bebyggelsen, blev der via vejnettets skabt en ny forbindelse imellem byggerierne. Det vil sige, at vejnettets udgør den primære fælles orientering i en bebyggelsestype. Uden et vejnet, der binder bebyggelsen sammen, er der ikke noget bebyggelsestype.

Dette giver en lille ændring af den foreløbige definition. Hvor det før hed at *have en fælles orientering eksempelvis mod en vej*, kan det nu præciseres til at hedde at *have en fælles orientering mod vej*. De andre faktorer kommer til at indgå sekundært i overvejelserne om afgrænsningen og i en nærmere indholdsbeskrivelse af kulturmiljøet, men de vil ikke indgå direkte i en definition af begrebet.

Stednavnets betydning i definitionen

Stednavnets rolle i forbindelse med definition af en samling af gårde og huse viste sig at være mere kompliceret. Stednavnet kunne ikke bruges til en tidsmæssig eller geografisk afgrænsning, men indholdsbestemmelsen viste, at der kan eksistere samlinger af gårde og huse uden registreret stednavn. Stednavnet er dermed ikke afgørende for kulturmiljøernes eksistens. Stednavnet skal først og fremmest bruges til at registrere en samling af gårde og huse. Det er ved hjælp af et stednavn, at kulturmiljøerne bliver opdaget af historikerne.

Det har ikke været muligt at finde frem til, hvorledes stednavnene opstod ude i lokalbefolkningen. Der er så vidt vides ikke skrevet noget om det. Det er

også vigtig at vide, hvor repræsentative de på kortene viste stednavne er. Spørgsmålet er, om alle stednavne er registreret og påført kort, eller om situationen er den, at der i befolkningen eksisterer mange stednavne, som endnu ikke er registreret på kort. Bent Jørgensen skrev i den tidligere omtalte artikel, at der i hans undersøgelse har vist sig at være en meget varierende stednavnedækning: »... *some units have names and others do not. And the distribution between the number with names and those without names may well have fluctuated without any particular tendency to evolution towards a total coverage*«. ³⁶

Bent Jørgensen konkluderede hermed, at der ikke er sket en systematisk afdækning af landets nyere stednavne. Der eksisterer med stor sandsynlighed mange stednavne, som endnu ikke er registreret og dermed heller ikke figurerer på kortmaterialet.

Traps registrering af samlinger af gårde og huse hænger til dels sammen med oprettelsen af stednavneregisteret, der blev udarbejdet i 1924 af det, der dengang hed Stednavneudvalget. Traps samlinger af gårde og huse kan også i langt de fleste tilfælde findes på kort, men resultater af søgninger efter sammenfald mellem data på kort og i Trap er ikke entydige. I Trap er registreret samlinger af gårde og huse med navne, som ikke kan genfindes på landkort, hvor der i stedet optræder naturnavne, navne på gårde eller slet ikke noget navn. Databasen over kulturmiljøer i Vejle Amt indeholder stednavne på samlinger af gårde og huse, der er hentet fra både Trap og kort, men det kan ikke dermed forventes, at alle stednavne anvendt af befolkningen nu er registreret, lige som det heller ikke kan forventes, at samlinger af gårde og huse uden stednavn er blevet registreret.

Det var muligt at lokalisere samlinger af gårde og huse uden stednavn ved hjælp af digitaliserede kort og fokus på bebyggelsesstruktur, vejstruktur og til dels ved inddragelse af de andre faktorer gennemgået ovenfor. Denne metode kan dog resultere i, at størstedelen af de agrare bebyggelser opstået efter udskiftningen vil ende som samlinger af gårde og huse. Det vil i et projekt som Digital Atlas over kulturmiljøer i Danmark ikke være realistisk at gennemføre en så omfattende digitalisering af hele landet, som det er sket i denne undersøgelse af Vejle Amt. Ud fra stednavnet bliver alle typer bebyggelser nemlig registreret før, der foreligger en afsluttet registrering af alle danske stednavne. Indtil det er sket, må det være stednavnet som registreringsform, der resulterer i det mest optimale resultat. Dette indebærer en lille ændring af definitionen. En samling af gårde og huse *skal* ikke indeholde et stednavn. Definitionen præciseres til, at miljøet *registreres* ved hjælp af et stednavn.

Dermed bliver den endelige definition af en samling af gårde og huse en

smule anderledes: *En samling af gårde og huse består af tre eller flere bebyggelser med agrart præg, der opstod i perioden efter udskiftningen og frem til 1970. Bebyggelsen skal udgøre en samlet helhed med fælles orientering mod en vej. Miljøerne registreres ved hjælp af et stednavn.*

Afslutning

Efter undersøgelsen af stednavnets indflydelse på samlingerne af gårde og huse stod det klart, at stednavnet spiller en helt central rolle ved registreringen af disse. I en fremtidig undersøgelse kunne det derfor være interessant at undersøge en samling af gårde og huse ud fra en mere mikrohistorisk vinkel med eksempelvis analyse af stednavne og lokalbefolkningens udvikling af stednavne. Formålet med undersøgelsen skulle være at skabe et bedre billede af, hvordan stednavne opstår, og hvor mange stednavne, der eksisterer i befolkningen uden endnu at være registreret i centrale kilder. Spørgsmålene er, hvilke metoder Trap anvendte til indsamling af stednavne, og hvorfor ikke alle samlinger af gårde og huse registreret i Vejle-databasen som et kulturmiljø blev opfanget med stednavn af Trap.

Noter

1. *J.P. Trap 1856-1864, J.P. Trap 1872-1879, J.P. Trap 1898-1906, J.P. Trap 1920-1932 og J.P. Trap 1953-1972.*
2. Per Boje 1997. Knud Prange 1991.
3. Claus Bjørn 1988.
4. Viggo Hansen 1953.
5. Per Grau Møller 1988, 1990 og 1996.
6. Johannes Steenstrup 1908, Kristian Hald 1950 og Vibeke Dalberg 1991.
7. Vibeke Dalberg 1984.
8. Per Grau Møller, Morten Stenak og Mette Ladegaard Thøgersen 2005, s. 201.
9. Per Grau Møller, Morten Stenak og Mette Ladegaard Thøgersen 2005, s. 219-200.
10. Astrid Krarup Vedstesen 2005.
11. Vejledning til elementregistreringen: www.humaniora.sdu.dk/kulturmiljoe/DB_E_vejledning.pdf
12. Astrid Krarup Vedstesen 2005, s. 9.
13. Erland Porsmose 1987, s. 7.
14. Per Grau Møller 1990, s. 152.
15. Erik Alstrup og Poul Erik Olsen (red.) 1991, s. 275.
16. Erland Porsmose 1987, s. 255.
17. Per Grau Møller 1990, s. 138-139.
18. Realregistret fra Vejle Amt. Årstallene for realregistret er for de seks sog-

- ne: Hover 1845-1957, Nørup 1840-1940, Jelling 1853-1931, Nr. Snede 1860-1951, Vamdrup 1860-1930 og Rårup 1856-1960.
19. Erland Porsmose 1987, s. 6.
 20. Per Grau Møller 1990, s. 105-106.
 21. Per Grau Møller 1990, s. 92.
 22. Per Grau Møller 1990, s. 91.
 23. Erland Porsmose 1987, s. 256.
 24. Per Grau Møller 1990, s. 91 og 92.
 25. Per Grau Møller 1990, s. 105
 26. Erland Porsmose 1981, s. 139-140
 27. Per Grau Møller (red.) 1997, s. 9.
 28. Vivian Etting og Per Grau Møller (red.) 1997, s. 47.
 29. Vivian Etting og Per Grau Møller (red.) 1997, s. 43, 47, 61 og 79-80.
 30. Per Grau Møller 1988, s. 94.
 31. Vejle-databasen. De præcise procenttal er ikke gengivet, da de ikke stemmer helt med databasens 402 landsbykulturmiljøer. Det skyldes, at en del miljøer ikke er vurderet, mens andre er krydset af to steder og derfor går igen to gange ved en avanceret søgning.
 32. Vivian Etting og Per Grau Møller (red.) 1997, s. 173 og 177.
 33. Vivian Etting og Per Grau Møller (red.) 1997, s. 151.
 34. Vivian Etting og Per Grau Møller (red.) 1997, s. 220.
 35. Erland Porsmose 1987, s. 163.
 36. Bent Jørgensen 2005, s. 204.

Litteratur og kilder

Bøger og artikler

- Alstrup, Erik & Olsen, Poul Erik (red.): *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk. Bind I og II*. Højbjerg, 1991.
- Bjørn, Claus (red.): *Det danske landbrugs historie 1810-1914, bind 3*. København, 1988.
- Boje, Per: Trap gennem tiderne. *Bol og By*, 1997:1, s. 18-34.
- Christensen, Vibeke og Sørensen, John Kousgård (red.): *Stednavneforskning, Afgrænsning, terminologi, metode, datering, Bind I & II*. København, 1972.
- Dalberg, Vibeke: *Stednavneændringer og funktionalitet*. København, 1991.
- Dalberg, Vibeke et al.: Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder. NORNA's niende symposium i København 25-27 oktober 1982. NORNA-rapporter nr. 26. Uppsala 1984.
- Etting, Vivian, & Møller, Per Grau (red.): *De kulturhistoriske interesser i landskabet*. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og naturstyrelsen, 1997.
- Hald, Kristian: *Vore stednavne*. København 1950.

- Hansen, Viggo: Landet og folket. I: *Trap Danmark*, 5. udg., bd. 1. København, 1953.
- Hansen, Viggo: Det bebyggede land. I: Nørvang, Arne & Lundø, Jørgen (red.): *Danmarks Natur*, bind 9. 3. udgave, København, 1981.
- Jørgensen, Bent (red.): Stednavne i brug. I: *Festskrift udgivet i anledning af Stednavneudvalgets 75 års jubilæum*. København 1985.
- Jørgensen, Bent: The degree and onomastic coverage within various categories of denotata. I: Brylla, Eva & Wahlberg, Mats (red.) *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences*. Uppsala, 2005.
- Møller, Per Grau: *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*. Viborg, 1990.
- Møller, Per Grau (red.): *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.
- Møller, Per Grau, Stenak, Morten & Thøgersen, Mette Ladegaard: Kulturmiljøregistrering – i praksis. *Fortid og nutid* 2005:3, s. 192-220.
- Møller, Per Grau: Udskiftningens landskab. *Fortidsminder og kulturhistorie: Antikvariske studier*, Vol. 9. København, 1988.
- Pedersen, Henrik: *De danske landbrug, Fremstilling paa grundlag af forarbejderne til Christian V.'s matrikel 1688*. København, 1975 (1928).
- Porsmose, Erland: *Bebyggelsehistorisk teori og syntese, landsbyens udvikling ca. 1000-1800 e. Kr.* Odense, 1987.
- Porsmose, Erland: *Den regulerede landsby, Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel, Bd I-II*. Odense, 1981.
- Prange, Knud: En ny Trap? *Fortid og nutid* 1991:1, s. 47-49.
- SP-rapport nr. 6: *Geografiske data hos afdelingen for Arealanvendelse 1996*. Statens Planteavlsvforsøg (nu Danmarks Jordbunds forskning), 1996.
- Steenstrup, Johannes: *De danske Stednavne. Deres Tolkning og hvad de oplyser om vort Lands Bebyggelse og Folkets Kultur gennem Tiderne*. København 1908.
- Trap, J.P.: *Statistisk Topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*. Bind 1-5. 1. udgave, København, 1856-64.
- Trap, J.P.: *Statistisk Topografisk Beskrivelse af Danmark*. Bind 1-6. 2. udgave, København, 1872-79.
- Trap, J.P.: *Danmark*. Bind 1-10. 3. udgave. København, 1898-1906.
- Trap, J.P.: *Danmark*. Bind 1-26. 4. udgave. København, 1920-1932.
- Trap, J.P.: *Danmark*. Bind 1-31. 5. udgave. København, 1953-1972.
- Vedstesen, Astrid Krarup: *Samlinger af gårde/huse i Vejle Amt. En indholdsbestemmelse og definition af en samling af gårde/huse. Specialeafhandling*. Syddansk Universitet 2005.
- www.humaniora.sdu.dk/kulturmiljoe/DB_E_vejledning.pdf

Statistik

- Statistisk Tabelværk 1835, I, 2, 1837.
- Statistisk Tabelværk 1850, II, 5, 1852.
- Statistisk Tabelværk 1860, III, 4, 1864.
- Statistisk Tabelværk 1873, III, 32, 1877.
- Statistisk Tabelværk 1885, IV, C, 5, 1888.
- Statistisk Tabelværk 1895, IV, C, 9, 1896.
- Statistiske meddelelser 1801/03 & 1870 IV, 37, 1911.
- Statistiske meddelelser 1911 IV, 51, 1916.
- Statistiske meddelelser 1950 IV, 147, 1952.
- Statistiske meddelelser 1965 III, 1968.

Arkivalier

Realregister over Vejle Amt fra Viborg Landsarkiv:

- Hover: år 1845-1957.
- Nørup: år 1840-1940.
- Jelling: år 1853-1931.
- Nr. Snede: år 1860-1951.
- Vamdrup: år 1860-1930.
- Rårup: år 1856-1960.

Kort

Minorerede sognekort for:

- Rårup: år 1847.
- Nr. Snede: år 1863.
- Vamdrup: år 1882/1843.
- Nørup: år 1848.
- Jelling: år 1851.
- Hover: år 1848.

Sognekort for resten af Vejle Amt er også anvendt.

Målebordsblade for:

- Rårup: år 1867/1900.
- Nr. Snede: år 1872-74/1913.
- Vamdrup: år 1868-69/1901.
- Nørup: år 1869/1908.
- Jelling: år 1868-1869/1900-1902.
- Hover: år 1868/1902.

Målebordsblade for resten af Vejle Amt er også anvendt.

Atlasblade for:

- Rårup: år 1950.
- Nr. Snede: år 1951.
- Vamdrup: år 1927-28/1949.
- Nørup: år 1950.
- Jelling: år 1950.
- Hover: år 1950.

Atlasblade for resten af Vejle Amt er også anvendt.

Kort 1:25.000 for:

- Rårup: år 1970.
- Nr. Snede: år 1973.
- Vamdrup: år 1970.
- Nørup: år 1971.
- Jelling: år 1971.
- Hover: år 1970.

Kort over resten af Vejle Amt er også anvendt.

Alle kort er anvendt på Kartografiske Dokumentationscenter, Syddansk Universitet, Odense.

Forfatter

Astrid Krarup Andersen, født 1977. Cand.mag. med hovedfag i historie og sidefag i religionsvidenskab fra Syddansk Universitet 2006. Studentermehjælper 2003-2006 på Kartografisk Dokumentationscenter, SDU, med senere ansættelse som forskningsassistent samme sted februar-juli 2006. Gymnasielærervikar ved Haderslev Katedralskole 2006-2007. Fra 2008 GIS-koordinator ved Svendborg Kommune.

Summary

From early research, it is obvious that the concept of a *group of farms and houses* is a part of the history of agrarian dwellings that has not been dealt with. A description of content and a definition are therefore necessary in order to decide what the concept covers in the context of preserving what are known in Denmark as *cultural environments*, used here to refer to a linked grouping of rural dwellings or settlement.

As a point of departure, a group of farms and houses can be defined as follows: *Three or more dwellings with agrarian characteristics, which arose in the period between the enclosure movement and 1970. The dwellings make up a*

unit that is expressed by the use of a shared place name, and by having the same orientation, for example towards a road.

This is a relatively broad definition, taken from (with a little modification) the research project, *Digitalt Atlas over kulturmiljøer i Danmark* (A Digital Atlas of Cultural Environments in Denmark). This atlas works by selecting various types of cultural environments, among these groups of farms and houses. Basically, the project presents a large amount of empirical material about the county of Vejle, which makes it possible for a thorough study of groups of farms and houses in the county.

Erland Porsmose bases the theory used by the author on the Agrarian Model of Settlement Development. It describes a development in time and space in the landscape. A group of farms and houses has a central position in the model, and is influenced by a number of factors; types of occupancy, population factors, the natural environment, working methods, and the existence of roads. In the analysis, the model has been extended by two factors – *place name* and *other elements* (for example a school, a blacksmith or a village hall).

The study is divided into two parts – time and structure. In relation to time, a study of types of occupancy makes it possible to see when the settlements were established. The study shows that a majority of the settlements were established before 1860 and no later than 1923. It is not possible to be more precise regarding the timescale. Concerning structure, the growth in population and building is analysed. The analysis shows that these factors only played a minor role in connection with the development of groups of farms and houses.

Bondens knold

– om udbredelsen af kartofler til den jævne befolkning 1750-1840

I 1756 skrev provst Phillip Ernst Lüders et indlæg i Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin om dyrkning af kartofler. Han havde selv gjort forsøg på sine egne jorder og ville nu gerne anbefale andre at dyrke kartofler.¹ Lüders var grundig i sin gennemgang af de forskellige kartoffelsorter og deres anvendelsesmuligheder, men hverken han eller andre af hans samtidige fik umiddelbart stor succes med at udbrede kendskabet til denne afgrøde. Det var ikke før 1820'erne og 1830'erne, at kartofflen for alvor var udbredt til alle egne og alle dele af befolkningen i Danmark. Denne artikel omhandler denne udbredelseshistorie med fokus på, hvordan kartofflen blev en fast bestanddel af den jævne befolknings dyrknings- og spisevaner.²

En nyttig afgrøde

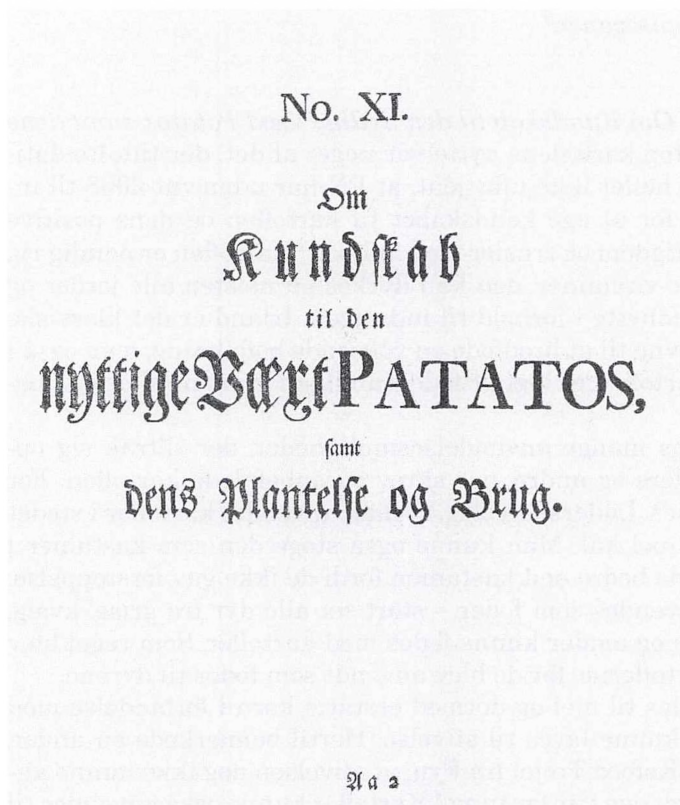
Lüders kaldte sit indlæg *Om Kundskab til den nyttige Væxt Patatos, samt dens Plantelse og Brug*, og netop kartofflens nytte var noget af det, der tiltalte datidens fortalere. Det er da heller ikke ufortjent, at FN har udnævnt 2008 til internationalt Kartoffelår for at øge kendskabet til kartofflen og dens positive rolle i forhold til sult, fattigdom og trusler mod miljøet.³ Kartofflen er nemlig rig på både kulhydrater og c-vitaminer, den kan dyrkes på næsten alle jorder og giver som regel et godt udbytte i forhold til indsatsen. Irland er det klassiske eksempel på kartofflens evne til at brødføde en voksende befolkning, men også i resten af Europa blev kartofflen et vigtigt fødegrundlag for mennesker og husdyr.

Det var især kartofflens mange anvendelsesmuligheder, der tiltrak sig opmærksomheden hos Lüders og andre, der skrev og anbefalede kartofflen. For det første kunne den spises. Lüders foreslog, at man anvendte kartofler i stedet for kastanier i for eksempel kål. Man kunne også stege den som kastanier i smør og salt, og her var de bedre end kastanier, fordi de ikke gav forstoppelse. Kartofler kunne også anvendes som foder – stort set alle dyr fra grise, kvæg, får og heste til gæs, høns og ænder kunne fedes med kartofler. Som regel blev det anbefalet at koge kartoflerne, før de blev anvendt som foder til dyrene.

Kartoflerne kunne males til mel og dermed erstatte korn i forbindelse med brødbagningen, eller de kunne laves til stivelse. Hertil bemærkede en anden skribent, præsten Jakob Kofoed Trojel fra Fyn, at stivelsen dog ikke kunne anvendes som hårpuder, fordi den var for tung.⁴ Kartofler kunne også anvendes til

fremstilling af brændevin, og Trojel gav en grundig redegørelse for, hvordan det skulle gøres, og hvilke mængder, der skulle anvendes. Endelig bemærkede Lüders, at kartoflerne foruden nytte også fornøjede med deres blomster. Et argument, som siden blev fuldstændig forbigået af kartofflens andre fortalere.

Det grundlæggende argument for at dyrke kartofler var, at den kunne være et alternativ til korn, fordi den med lethed kunne indpasses i madlavningen og desuden på samme måde som korn også anvendes som foder til dyrene. Dermed kunne den sikre befolkningen mod misvækst i en tid, hvor hungerår og dyrtid var en stadig trussel. Slog kornhøsten fejl, kunne man overleve på kartofler. Efterhånden kom kartofflen dog også til at få en anden og lige så vigtig rolle, nemlig som led i forbedringer af dyrkningen af jorden. Denne anvendelse skulle få en stor betydning for den måde, hvorpå almuens kartoffeldyrkning, eller mangel på samme, blev vurderet.

Figur 1. Titelbladet til Lüders artikel om kartoffeldyrkning i Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin. Lüders var sandsynligvis den første, der skrev om kartofflen på dansk, men han var del af en europæisk elite og hans skrift var næppe meget anderledes end samtidige tyske, franske eller engelske.

Kartoflens fortalere

Som præster var Lüders og Trojel medlemmer af en af de grupper, som i særlig grad arbejdede for at introducere kartofler i landet. Den bestod først og fremmest af godsejere og præster, som var interesserede i forbedringer inden for landbruget og som forsøgte at bidrage hertil. Dermed ikke sagt, at alle præster og godsejere var overbevist om kartoflens nytteværdi – mange udviste ingen interesse overhovedet. Det er dog ikke mærkværdigt, hvis netop præsterne arbejdede på at indføre kartoffeldyrkning i deres sogne. Præsterne havde for det første en interesse i landbrug, da en vigtig del af deres indtægt og underhold kom fra præstegårdsjorden. Det var endvidere deres opgave at vejlede menigheden, og selvom det først og fremmest gjaldt på det åndelige plan, kunne der også være tale om vejledning af mere verdslig art. Det var således præstens opgave at kundgøre kongelige forordninger og andre bestemmelser fra prædikestolene, og det var måske derfor nærliggende samtidig at informere om forskellige forbedringer indenfor landbruget. Nogle præster var uden tvivl mere nidkære end andre, og der fandtes endda ifølge Michael Bregnsbo et begreb, *kartoffelpræster*, som henviste til disse rationalistiske præster, der var interesseret i landbrugsforbedringer. Samme begreb fandtes i Norge og i Tyskland.⁵

Præsternes rolle som formidler af nye afgrøder og landbrugsteknik var almindeligt anerkendt i datiden. For eksempel skrev Gregers Begtrup i 1803 om præsternes betydning i sin beskrivelse af agerdyrkningens tilstand i Danmark:

*»Hvad have ikke de store Mænd, en Pastor Lyders i Angeln, og Trojel i Fyen ei gavnet deres Omegn? Endnu mange Aar efter deres Død vidne i disse Egne et bedre Jordbrug, Humleavlens og Kartofflers Indførelse m.m. om deres nyttige Bestræbelser, og bære velsignede Frugter til disse Egenes Velstand. Nogle af denne Provindses Geistlighed have paa en udmærket Maade i Skrifter gavnet det Almindelige med deres Oekonomiske Kundskaber, saasom den værdige Provst Høegh i Gjentofte, Pastor Vedel i Everdrup, og Hr. Faber i Stavrebye. Endnu flere give Bonden gode Exempler i deres Cirkel, ved vel at dyrke deres egen Jordlod [...]«.*⁶

Begtrup nævner her præsternes væsentligste virkemidler, når det gjaldt om at udbrede kendskabet til kartofflen; nemlig det gode eksempel og de skrifter om kartoffeldyrkning, de udgav. Lüder, Trojel og de andre skribenter gennemgik foruden de forskellige sorter og deres anvendelsesmuligheder også nøje det praktiske arbejde med dyrkningen af kartofler; hvilken jord, der egnede sig bedst, forberedelse af jorden, lægning af kartofler, optagning og opbevaring i frostfri omgivelser. Lüders anviste også regler for sorteringen. De bedste kartofler anvendte man i køkkenet, de middelmådige som læggekartofler og de dårligste og mindste til foder. Trojel derimod foretog nøje beregninger over fordelene ved at bruge kartofler i stedet for korn til mel, brændevin, stivelse med

mere, så folk kunne se, at det kunne betale sig. Det var meget praktiske vejledninger, som kunne fungere som brugsanvisninger for de, der var interesserede i at gøre deres egne forsøg.

Skrifterne var i mange tilfælde henvendt til *menigmand*, men læserskaren var sandsynligvis i højere grad at finde blandt de dele af eliten, der var interesseret i sådanne sager. Det kan dog på ingen måde udelukkes, at også enkelte almuefolk fandt interesse i skrifterne,⁷ men som både Begtrup, Lüders og mange andre var opmærksomme på, var eksemplets magt som regel det bedste middel til at overbevise bønderne om kartofflens mange lykkesagligheder. Som Lüders skrev: »*Jeg har ikke alene ladet den plante i min Hauge, men end og paa Marken, paa det at og andre kunde lære at kiende denne Frugt, og opmuntres til at forplante den, hvilket skulde være mig en særdeles Fornøjelse, og dem ikke mindre Nytte*«. ⁸ Godsejere havde dog endnu et virkemiddel for at få bønderne til at dyrke kartofler, nemlig at pålægge deres fæstere at dyrke et vist areal med kartofler hvert år. Det sikrede dog ikke, at bønderne efterlevede påbudet.

Kolonisterne

Foruden præster og godsejere fandtes der også i 1700-tallet andre, for hvem kartofflen var nyttig. De tilhørte ikke den dannede elite, men var alligevel med til at introducere kartoffeldyrkningen i Danmark. Mest kendt er nok kartoffeltyskerne, som blev inviteret til at bosætte sig på den jyske hede i et forsøg på at udnytte landets ressourcer bedre. I slutningen af 1750'erne gennemførte regeringen en hvervekampagne i området omkring Frankfurt for at tiltrække bønder, der kunne opdyrke de marginale jorde på den jyske hede. Disse jorder var hidtil blevet anvendt af hedeboenderne til græsning og tørveskær, men staten så hellere, at jorderne blev anvendt til agerbrug. De tyske bønder blev lovet en række privilegier såsom tiendefrihed, frihed for skatter, afgifter, militærudskrivning og pligtkørsel i tyve år. De fik desuden lovning på bolig og jord med arvefæste foruden rejsepenge til dækning af udgifterne på rejsen. Der meldte sig mellem 275 og 300 familier, i alt omkring 1.000 personer.⁹ Dette antal blev mindsket, da 68 familier bestående af såkaldte oprørske elementer i 1763 blev udvist af Danmark, og i 1765 forlod yderligere 150 familier landet for at rejse til Rusland i håbet om at finde bedre vilkår der.¹⁰

De tilbageblevne kolonisters vigtigste afgrøde var kartofflen. De anvendte den til at fodre deres dyr, de solgte den i Kolding, Viborg og Fredericia, og den var en vigtig bestanddel af deres kost. Den groede godt på den magre hedejord og gav, selv på et lille areal, hurtigt efter opdyrkningen et udbytte, der kunne brødføde kolonisterne.¹¹ I modsætning til præster og godsejere arbejdede kolonisterne ikke selv aktivt for at udbrede kartoflerne til deres omgivelser. De dyrkede kartofler på heden, fordi det var en måde at overleve på den magre jord.

Det var dog ikke kun på den jyske hede, at man finder de udenlandske kolonister. Samtidig med at kartoffeltyskerne kom til heden, blev kartofflen også forsøgt introduceret på øerne. Der er ikke skrevet meget om disse bønder, men en af dem genfindes i Frederiksværk. Som led i et forsøg på at forbedre jordbruget på Frederiksværks jorder og bøndergodset inviterede ejeren af værket, generalmajor Classen, en mand fra Sachsen ved navn Junck, som skulle omgås bønderne og lære dem bedre måder at behandle deres jorder på. Til gengæld fik Junck en gård og tilladelse til at dyrke jorden på *sin* måde, hvilket indebar, at han lagde kartofler, *potatoes*. Imidlertid ville Junck hellere leve godt end arbejde, og han boede derfor på gården i 2-3 år, mens han fortærede sit udbetalte penge- og viktualieforskud, og gården forfaldt omkring ham. Det endte da også med, at Junck og konen forlod jorden og en mængde regninger.¹³

Kartoffeldyrkningen slog således ikke for alvor igennem i Frederiksværk ved denne lejlighed. Christen Pram fortæller i sin beretning om en rejse til det nordlige Sjælland 1806, at kartofler endnu kun blev dyrket af præsterne og enkelte af værkets beboere. Bønder dyrkede den kun i nogle små partier i deres have med undtagelse af den *brave* bonde Jens Hansen fra Thorupmagle, der årligt avlede 50 tønder, som han afsatte på værket.¹⁴ Lignende forhold gjaldt sandsynligvis over hele landet i slutningen af 1700-tallet.

Den sendrægtighed, der prægede udbredelsen af kartoffeldyrkning til danske almuefolk, kunne have flere årsager. For eksempel var forholdet mellem danske bønder og kartoffeltyskere langt fra gnidningsløst, og skærmydsler var ikke befordrende for udveksling af viden om nye afgrøder. Det kom til at svie til de danske bønder, der efter 1765 overtog nogle af de huse, som var ledige, efter at en del af de tyske bønder havde forladt landet. Danskerne klarede sig således dårligere end tyskerne, da de ikke på samme måde som tyskerne ernærede sig ved kartoffeldyrkning. Der var dog også eksempler på, at kartoffeltyskerne og de danske bønder gik sammen om at dyrke kartofler, således at tyskerne leverede kartoflerne og ekspertisen, mens danskerne lagde jord og gødning til. Udbyttet delte de.¹⁵ Endelig var der måske ingen grund til at dyrke kartofler, når de danske bønder kunne købe dem hos kartoffeltyskerne. Der er dog næppe tvivl om, at alle disse forsøg med at udbrede kendskabet til kartoffeldyrkning til den brede befolkning havde en vis effekt, selv om det var en langsom og spredt affære – og vejen var brolagt med klager og fortællinger om dumme og dovne bønder.

Den menneskelige faktor

Modvilje, mistro og praktiske problemer synes at karakterisere fortællingerne om almuens første forsøg med kartoffeldyrkning i Danmark. Hans Kyrre giver i sin bog *Kartofflens krønike* en række eksempler på folks første oplevelser med kartofler, som viser nogle af de besværligheder og hindringer, der stod i

vejen for udbredelsen af kartofler til den brede befolkning. På europæisk plan havde kartoflerne i 1700-tallet været omgæret af mange forestillinger om, at de skulle være giftige, øge kvindernes frugtbarhed eller fremkalde gift, som blandt andet vendelboerne frygtede.¹⁶

Generelt skal man være forsigtig med at tage alle historierne om vanskelighederne med kartoflerne for pålydende. Det gælder for eksempel historier om folks problemer med at finde ud af hvilken del af kartofflen, der kunne spises, hvorfor de endte med at spise de giftige frugter i stedet for knoldene.¹⁷ En tilsvarende historie findes i forbindelse med en myte om indførelsen af kartofler i Irland, og man vil uden tvivl kunne genfinde varianter i andre lande. Det er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at befolkningerne alle steder har forsøgt at spise frugterne af kartoffelplanten i stedet for rødderne, selvom det selvfølgelig ikke kan udelukkes. Både Peter Burke og Robert Darnton har i deres studier af almuekultur påpeget, at samme eventyr og sagn findes over hele Europa tilpasset den lokale kontekst.¹⁸ Der kan således udmærket være tale om en form for *fælleseuropæisk* fortælling, som er blevet spredt sammen med kartoflerne. Den skildrer forestillingen om besværlighederne ved at skulle forholde sig til noget nyt, der på det tidspunkt, hvor historierne er blevet optegnet, allerede var blevet en almindelighed. Den viser samtidigt hvor vanskeligt, det er at manøvrere mellem fakta og fiktion, når det gælder indførelsen af kartofler.

I den irske version er det Sir Walter Raleigh, der bringer kartofflen til Irland fra Virginia i 1590'erne, men han beordrer den ødelagt, da han havde smagt de bitre bær. Selve planten overlevede dog til glæde for irerne. Som Stephen Greenblatt har påpeget, kan fortællingen ikke være sand, fordi Raleigh aldrig var i Virginia, hvor der i øvrig ikke var kartofler i slutningen af det 16. århundrede. Greenblatt læser derfor myten som en latterliggørelse af den engelske kolonimagt, der leverede det middel, som det undertrykte irske folk overlevede på. Desuden bliver de overlevende knolde i jorden et symbol på den uudrydelige irske katolicisme.¹⁹

I dansk sammenhæng kan myten næppe tillægges en sådan tolkning. Fortællingerne fremstiller snarere almuen som ubehjælpelig. Da kartofflen var blevet en integreret del af det danske landbrug, findes der imidlertid eksempler på, at historien ændrede sig. Hvor det tidligere var bonden, der var den uforstandige, blev det nu bjergmanden eller trolden, som ikke kunne finde ud af, om det var toppen eller roden, der skulle anvendes. Når han derfor dyrkede kartofler *til halvs*²⁰ med bonden, krævede han at få toppen, mens den mere snu bonde fik roden og al fortjenesten.²¹

En anden, og måske mere reel, hindring for udbredelsen var, at folk mente, at kartofler ikke indeholdt nok næring. Nogle steder klagede bønderne over, at

Figur 2. Den ældst kendte europæiske tegning af kartoflen. Kartofflen stammer fra Sydamerika og blev indført til Europa allerede i 1500-tallet i kølvandet på koloniseringen. Den var dog længe om at blive udbredt i de fleste europæiske lande. Billedet er malet af Carolus Clusius i 1583. Foto: Wikipedia Commons.

mælken blev tynd, og smørret ikke ville hænge ved kniven, hvis kørerne blev fodret med kartofler.²² Tilsvarende skrev præsten Frederik Carl Carstens i sin beskrivelse af de jyske hedekolonier i 1838, at kartoflen nok kunne give kød på kroppen, men ikke marv i benene.²³ Denne opfattelse var tilsyneladende knyttet til det faktum, at kartoflen groede på mager jord. Carstens anvendte således stort set samme udtryk om jordens evne til at producere godt hø til foder, blot var det endnu værre: »Lad foderet på Alheden se nok så godt ud, ret nærende er det dog ikke; det mangler, hvad der giver marv i benene og kød på kroppen«. ²⁴ Det virker, som om der her skete en sammensmeltning, så de egenskaber, Carstens tillagde jorden, blev overført til kartoflerne. Carstens var dog også klar over, at uden kartoflerne havde kolonisterne næppe kunnet klare sig på heden. Han mente blot, at de var bedre egnet som foder, fordi det ville give gødning til jorden – i stedet for at kolonisterne solgte dem i omegnen eller spiste dem selv.

Kartoflen som menneskeføde havde mange steder en lav status, og der findes flere eksempler, hvor den bliver sammenlignet med svinefoder eller svin.²⁵ Ek-

sempelvis dyrkede bønderne i Hørsholm en sort, de – efter sigende på grund af udseendet – kaldte svinemaver, og Jacob Aall Hofman fortæller i amtsbeskrivelsen fra Odense amt 1843, at bønderne for 40 år siden, da hans far havde forsøgt at introducere kartofler ved at invitere godsets gårdmænd til et måltid bestående af kartofler tilberedt på forskellige måder, forbandt dem med svineføde og derfor ikke ville spise dem. Selv i 1843 havde bønderne ikke overvundet deres mistro og ville helst kun anvende dem som supplement.²⁶ Bønderne spiste ikke svinefoder.

En del af almuens problemer var af mere praktisk art. En mand i Vinkel fortalte folkemindesamleren Evald Tang Kristensen, hvordan moderen nok havde fattet nogle af principperne ved kartoffeldyrkningen, men åbenbart ikke fuldstændigt. Hun hyppede nemlig en stor kule omkring hver top, så der hverken kom top eller rod.²⁷

Tilsyneladende udgjorde tjenestefolkene et særligt problem. Redaktøren af *Landøkonomisk Tidende*, Johs. Chr. Drewsen, beklagede sig i begyndelsen af det 19. århundrede over, at tjenestefolkene ikke ville arbejde i kartoffelmarken, fordi de anså arbejdet for narreri eller en forøgelse af arbejdet. De mente ifølge Drewsen, at brugen af nye agerbrugsredskaber var besværlig eller modbydelig, fordi de blev tvunget til at træde ud af den gamle slendrian. Som løsning foreslog han en mere militaristisk lægget metode med kommandoer.²⁸ Tjenestefolkene havde i og for sig ret i, at dyrkningen af kartofler krævede mere arbejde. Hvis dyrkningen skulle foregå efter forskrifterne, skulle der gødes og pløjes flere gange, og kartoflerne skulle hyppes, ligesom det blev anbefalet, at man arbejdede marken igennem flere gange ved optagningen for at få alle kartoflerne med.²⁹

Også C. Dalgas og St. St. Blicher beklagede sig over de uvillige tjenestefolk i deres beskrivelser af henholdsvis Vejle Amt fra 1826 og Viborg amt fra 1839. Blicher hævdede, at tjenestefolkene var svære at få til at dyrke jorden på en ny måde, og at det derfor var svært at indføre forbedringer i landbruget som eksempelvis vekseldrift. Dalgas derimod mente, at frygten for de vanskeligheder, som tyendet plejede at stille til med i forbindelse med forandringer, hindrede mange bønder i at forsøge sig med kartoffeldyrkning. Dalgas rådede dog bønderne til at »*håndhæve den husfaderlige myndighed*« og være ophøjet over »*små drillerier*«. ³⁰

Bønderne kunne dog være ligeså genstridige som tjenestefolkene. Et af problemerne ved dyrkningen af kartofler var, at de ikke holdt markfred. Det betød, at de opgav ævred, når kornhøsten var overstået, og lod dyrene gå ind og rode på kartoffelmarken, inden kartoflerne var taget op. Sognepræst G.D. Lütken skrev i sin beretning om Præstø amt fra 1839, at hans forgænger også havde haft samme problem i 1822. Lütken skrev ironisk, at de væsentligste fordele

Figur 3. I slutningen af 1800-tallet var kartoflen blevet en så almindelig del af dagliglivet, at de også blev et motiv for samtiden kunstnere, der netop ønskede at indfange hverdagen hos almindelige mennesker. L.A. Ring: To piger der graver kartofler, 1883. Den Hirschsprunke Samling.

for bonden var, at han kunne se sit græs nedtrampet på fjorten dage, selvom det kunne have været i to måneder, hvis dyrene havde været tøjret; at han kunne lede efter sine heste en halv dag; at han kunne få lov til at ødelægge naboernes vintersæd og kartofler for den ringe skade at se sin egen sæd ødelagt, og at han kunne komme i klammeri gang på gang. Selv havde Lütken kæmpet i 14 år for at få sin ager i fred, men hver vinter havde folk stjålet hans gærder. En nabo drev fred igennem ved at kræve optagelsespenge af kvæget og give det tilbage, hvis hans mark fik fred, men hans hest kom på ubegribelig måde ind hos naboen om natten, og hans plov fandtes sønderskåret. Disse problemer fik Lütken til at længes hjem til Fyn, hvor forholdene var bedre.³¹ Den manglende markfred kan have været en reel hindring for dyrkningen af kar-

tofler i marken. Claus Bjørn forbinder derfor også udbredelsen af kartofler med udskiftningen.³² Udskiftningen gjorde det muligt for bønderne selv at bestemme, om noget af marken skulle anvendes til kartofler eller ej.

Mangel på optagere blev hyppigt nævnt som yderligere en hindring for dyrkingen af kartofler, og der var også forskellige forslag til at afhjælpe denne mangel. I sin beskrivelse af Holbæk amt foreslog Theodor Hasle, at fæsterne skulle pålægges kartoffeloptagning som en forpligtelse mod den gængse betaling. Andre benyttede egne tjenestefolk eller husfolk. Carl Dalgas henviser til en pastor Plesner, der havde fundet ud af, at den billigste måde at få optaget kartoflerne på var at indbyde fattige børn til at sanke efter ploven. Dem kunne man betale med et måltid mad om dagen og tre skilling per tønne, og så var det sikkert, at man ikke ville savne villige arbejdere. Denne optagelsesmåde kunne imidlertid ikke forenes med skolevæsenet, hvorfor pastoren havde opgivet den.³³

I de ovenstående beretninger om problemerne med at indføre kartoffeldyrkingen i Danmark fremstilles almuen som ubehjælpelig og uoplyst, hvis da ikke direkte dum. Almuen ville helst holde fast i de vante dyrkningsformer og skulle *narres* til at indføre fornyelser eller *omdannes* til bedre borgere, der kunne arbejde for landets bedste. En væsentlig hindring for udbredelsen af kartoffeldyrkingen i Danmark var således almuen selv.³⁴ Denne karakteristik afspejler uden tvivl en vis modvilje mod kartofflen i den brede befolkning, men den fremstiller også situationen udelukkende fra reformatorerens synsvinkel. Et noget andet billede fremkommer, hvis man forsøger at anskue problemerne med kartoffeldyrkingen fra almuens synsvinkel og forsøger at analysere motiverne bag almuebefolkningens første forsøg på at dyrke kartofler.

Kartofflens plads i bondens landbrug

For Sveriges vedkommende har Sören Jansson hævdet, at en vækst på 460 % i kartoffeldyrkingen mellem 1802 og 1820 skyldtes, at hjemmebrænding blev tilladt i 1800, og at myndighederne lavede en kampagne for at anvende kartofler i stedet for korn. Når bønderne dyrkede kartofler til brændevin, fik de også et overskud, som kunne anvendes til mad. Om det forholdte sig på samme måde i Danmark er mere usikkert. Kartofler blev anvendt på brænderierne, men kartoffelsnaps blev regnet som en mere inferior drik end kornbrændevin, og det er ikke et emne, der bliver berørt ofte i kilderne. Det var snarere andre ting ved kartofflen, der fik de danske bønder til at dyrke den eller lade være.

Når præster og godsejere for eksempel klagede over manglen på optagere var ikke nødvendigvis et udtryk for modvilje mod en ny afgrøde. Det kunne også skyldes, at lønnen var for dårlig. Eskel Sørensen fortæller om folk på sin hjemegn i Balslev Sogn på Fyn i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tal-

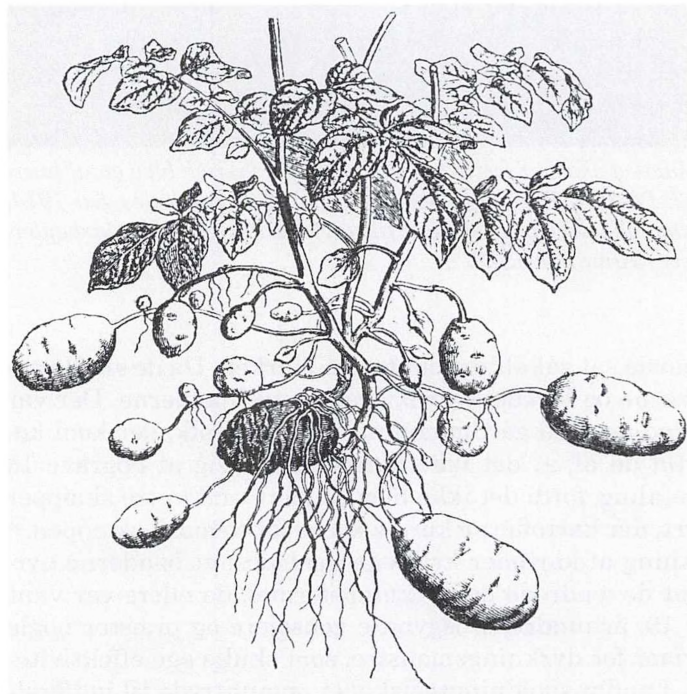
Figur 4. Kartofler fik med tiden et skær af fattigdom, selv om det faktisk blev en af hverdagens foretrukne fødevarer. På H.A. Brendekildes maleri, Kartoflerne kules, fra 1914, klargøres kartoflerne til vinterens opbevarelse hos en tilsyneladende fattig landarbejderfamilie. Gengivet i Arbejderens Almanak 1923.

let, at nogle forpagtere havde sat såkaldte potæter på marken. Da de skulle opgraves, lod de lyse i kirkerne og lovede hver 9. skæppe til hjælperne. Der var mange inderster, husmænd og også gårdmænd med tjenestefolk, der kom kørende. De fandt imidlertid ud af, at det ikke kunne betale sig at opgrave 18 skæpper og kun få to i betaling, fordi det ikke blev til mere end to-tre skæpper om dagen. Det var for dyrt, når kartoflerne kunne købes for to mark skæppen.³⁵

En mere effektiv dyrkning af kartofler krævede ligeledes, at bønderne dyrkede dem i marken, og at de ændrede de dyrkningsformer, de ellers var vant til. I begyndelsen af det 19. århundrede begyndte godsejere og præster nogle steder at indføre nye former for dyrkningsmønstre, som skulle øge effektiviteten indenfor landbruget. Landhusholdningsselskabet opmuntrede til indførel-

se af vekselbrug, som i korte træk drejede sig om at udnytte jorden fuldt ud ved at indføre vekslen mellem korn og andre afgrøder som for eksempel kløver. Desuden dyrkede man kartofler og hør, i stedet for at lægge jorden helt brak. Endelig indførte man sommerstaldfodring, fordi dyrkningen af brakafgrøder betød, at man kunne øge kreaturholdet og derfor også få en større gødningsproduktion.³⁶ Indførte man først denne form for forbedringer af dyrkningsmåden, blev kartofflen en næsten selvfølgelig bestanddel af sædsiftet. I begyndelsen af 1800-tallet var der imidlertid langt mellem de bønder, der indførte sådanne ændringer af deres drift, og vekseldriften blev sjældent indført i ren form. Ofte forsøgte bønderne sig med enkelte elementer for at se, hvordan det virkede.³⁷ Det krævede både indsigt, overskud og mod at ændre dyrkningsmåden. Der var ikke uden risiko at forsøge sig med nye afgrøder, som i princippet kunne slå fejl, når udbyttet ikke var så stort. Det var næppe et udtryk for dumhed, men snarere et forsigtighedsprincip.

De mange forbehold var ikke ensbetydende med, at den jævne befolkning ikke dyrkede kartofler, hvis de ikke også indførte forbedringer af deres drift

*Figur 5. Kartofflen
fandt også sin vej ind i
de danske skolebøger,
som her i V.A. Poulsens
Grundtræk af Plante-
læren. Til Brug ved den
første Undervisning i
Botanik. 3. udg.
København 1901.*

med former for vekslende sædskifte. Der blev dyrket kartofler, men alle oplysninger om almuens dyrkning tyder på, at folk til at begynde med forsøgte sig i et mere begrænset omfang i haverne eller en enkelt række i marken. På den måde kom de om ved nogle af de problemer, der ellers kunne være knyttet til kartoffeldyrkningen, og formindskede risikoen ved at dyrke en ny og ukendt afgrøde, fordi den ikke optog plads fra de almindelige afgrøder. Man kunne ganske vist ikke opnå et stort udbytte, men det var muligt at forsøge sig med en ny afgrøde, uden at den optog plads fra de velkendte afgrøder. Noget lignende gælder i de tilfælde, hvor kartoffeltyskere og deres danske naboer dyrkede *til halvs*. Også her var der tale om en formindskelse af risikoen, samtidig med at de danske bønder lærte, hvordan de rent praktisk skulle bære sig ad med at dyrke kartofler.

Pionerer blandt bønder

Det er også den fremgangsmåde, man kan iagttage hos nogle af de bønder, der forsøgte sig med dyrkning af kartofler, og som noterede det i deres dagbøger. Bondedagbøger indeholder indtil midten af 1800-tallet primært optegnelser vedrørende bedriften, vejr, udgifter og begivenheder i familien, og bønderne var sandsynligvis inspireret af de oplysninger, de fandt i Almanakken.³⁸ Derimod nævner dagbøgernes sjældent noget om følelser og motiver, og man kan ikke anvende dagbøgerne til at få konkrete oplysninger om, hvorfor bønderne begyndte at dyrke kartofler. Man er derfor henvist til at studere bøndernes forsøg med kartoffeldyrkningen og den sammenhæng, de indgår i, for at indkredse nogle af de mulige bevæggrunde, der lå bag deres forsøg med afgrøden.

Et af de tidlige eksempler på bønder, der forsøgte sig med kartoffeldyrkning, var sognefoged Lars Nielsen (1742-1817) på Stavnholt ved Farum, der førte dagbog i årene 1770 til 1794. Han nævner nærmest i flæng, at han den 9. maj 1789 lægger såkaldte kantøfler. Samme år nævnes også hør, ærter og boghvede som afgrøder til forskel fra de tidligere år, hvor han kun dyrkede havre, rug og byg. Året efter lægger han den 26. april to skæpper kartofler i haven efter ploven i hver 4. for, plovfure, dagen efter to skæpper i toften og igen den 4. maj i haven.³⁹ Hvert efterfølgende år lagde han kartofler, og i 1792 noterer Lars Nielsen den 20. oktober, at sønnen Niels er rejst til København med kartofler á 20 skilling skæppen. Året efter sælges skæppen for en mark, og han får tre rigsdaler og otte skilling for tre fulde sække. I 1794 lægger han tre skæpper kartofler i haven, og i september sælges i alt otte sække i København for henholdsvis otte mark og tre skilling per sæk og syv mark og to skilling per sæk. Samme år noterer Lars Nielsen, at familien og to gifte døtre selv fortærede seks sække, og han bemærker, at kartoflerne gav 28-30 fold, men regner ikke med, at de vil give det samme på høje jorde og i en tør sommer eller på uhegnet jord, hvilket vil sige i marken.⁴⁰ Bortset

fra disse bemærkninger, står der intet i dagbogen om de overvejelser, Lars Nielsen gjorde sig i forbindelse med sine første forsøg på at dyrke kartofler.

I Lars Niensens tilfælde sker forsøgene samtidig med indførelsen af andre nye afgrøder i marken. Det lader altså til, at kartofflen indgik som led i et forsøg på at indføre en bedre drift af jorderne – også selvom han i første omgang dyrkede den i haven og toften. Det ser ikke ud til, at der var tale om at indføre egentlig vekseldrift efter alle forskrifterne, men snarere var det et forsøg med en ny afgrøde for at se, hvordan den fungerede. Det forklarer også, hvorfor han ikke flyttede kartoflerne ud i marken, hvor de ville høre hjemme i vekseldriftssystemet. Hvor han har hørt om kartoflerne fra, vides ikke, men han sørgede for, at de også blev ud-

Figur 6. Kartoffelopsamling var fra begyndelsen domineret af kvinder, også efter optagningen blev mekaniseret. Hest med karl trak en kartoffeloptager, ofte en plov eller udkaster, mens kvinder og børn fulgte efter og opsamlede kartoflerne. Denne metode ændrede sig først efter Den 2. Verdenskrig. Her ses kartoffelkonerne fra Brederød ved Frederiksværk i 1914. Foto: Privat eje.

bredt til den øvrige familie, ligesom det også er tydeligt, at han hurtigt fandt ud af at udnytte det marked, der fandtes for kartofler i København. Måske var han blevet opmærksom på dem her, eftersom han samme sted allerede fik en god indtægt fra salg af kirsebær. Det kan ikke på baggrund af notaterne i dagbogen afgøres, om Lars Nielsen også anvendte kartoflerne til foder, men sandsynligvis betyder ordet fortærede i denne sammenhæng, at de først og fremmest anvendte kartoflerne til mad. Nysgerrighed, udsigten til fortjeneste ved salg, egen fortæring og måske interesse i bedre drift af jorden må således have været nogle af de motiver, der lå bag Lars Nielsens forsøg med kartoffeldyrkning.

Et senere eksempel er fæstebonde og sognefoged Søren Pedersen (1776-1839) fra Havrebjerg nær Korsør. Da han overtog gården i 1811 efter sin far, var en forbedring af haven noget af det første, han foretog sig. Han lagde fire skæpper kartofler den 28. marts 1811, men de slog fejl, så han kun fik 6½ fold. Det fik ham dog ikke til at give op, for året efter lagde han en tønne i haven og fik denne gang 24 tønner i udbytte. Han solgte en del af dem, for han skriver, at de skaffede ham en god *plokkeskilling*. I 1819 lagde han stadig kartofler i haven, men mængden var steget til tre tønner og fire skæpper, som han fik et udbytte på 34 tønner af. Heraf gik de 12 tønner til føde, mens han solgte seks tønner og seks skæpper for 15 rigsdaler. I 1821 skrev han, at han lagde om til vekseldrift på store dele af marken og indførte sommerstaldfodring. Det betød, at han lagde 16 tønner og to skæpper og fik 140 tønner. Heraf spiste husholdningen de 13 tønner. Året efter var udbyttet bedre, så han af 24 tønner og fire skæpper fik 400 tønner, hvoraf de 15 blev solgt. Sandsynligvis anvendte han en del kartofler til foder. I 1837 lagde Søren Pedersen 35 tønner og høstede 290. Heraf spiste husholdningen de 18 tønner, mens han solgte 11 tønner og syv skæpper. Herefter er der ikke detaljerede oplysninger i dagbogen.⁴¹

I Søren Pedersens tilfælde virker dyrkningen af kartofler som et direkte og bevidst forsøg på at forbedre jordens dyrkning, selv om den i første omgang fandt sted i haven. Han modstiller i dagbogen sin havedyrkning med faderens drift af gården og beskriver ham som en bonde af den gamle og mere bagstræveriske type, mens han forsøger at fremstille sig selv som faderens modsætning, nemlig som en bonde der er mere fremsynet. I den forbindelse kommer kartoflerne til at symbolisere hans initiativrighed og driftighed.

Det er kendetegnende, at både Lars Nielsen og Søren Pedersen indførte forbedringer af deres jordbrug, men at de begyndte deres forsøg med kartoflerne i haven i mindre stil. I Søren Pedersens tilfælde kan man iagttage, hvordan han senere tog skridtet fuldt ud og indførte nye dyrkningsformer, hvor kartofflen indgik både som forbedring af jorden og som foder til dyrene. Denne bevægelse fra have til mark ses også andre steder.

Rasmus Stæhr fra Farø er et derimod eksempel på en bonde, der efter de

hyggeligt de første to gange, han skrev det, hvorefter skriften blev mere flydende. Det kan være et udtryk for, at kartofler var et nyt begreb for ham. I juni registrerede han, at pigen hyppede kartoflerne, og i september gravede hun dem op og høstede 1½ tønder. De følgende år nævnte Rasmus Stæhr imidlertid intet om dyrkning af kartofler, og først i 1814 begyndte han igen. Også denne gang foregik det i en ende af marken.⁴²

Rasmus Stæhr ligner Lars Nielsen og Søren Pedersen på flere områder. For det første var han en af de landmænd, der syntes at være villig til at forsøge sig med nye afgrøder. Således dyrkede han allerede vikker og ærter. Desuden er det kendetegnende, at han i begyndelse forsøgte sig i det små i udkanten af marken. Til forskel fra de to andre holdt han derimod en pause i dyrkningen. Der kan være mange grunde hertil. Måske mente han ikke, at det kunne betale sig, fordi der ikke var et marked for hans kartofler på Farø på samme måde som der tydeligvis var det for Søren Pedersen og Lars Nielsen. Det kan også være, at Rasmus Stæhr ikke nævner dyrkning af kartofler i over ti år efter det første forsøg, fordi der enten var et ubetydeligt udbytte, eller fordi kartoflerne blev dyrket i haven og ikke i marken, hvorfor de falder uden for de ting, som Rasmus Stæhr fandt det interessant at nævne i sin dagbog.

Det er dermed muligt at finde eksempler på bønder og husmænd udenfor reformatorerne og kolonisternes rækker, som forsøgte sig med kartoffeldyrkning fra 1780'erne og frem, men for det meste skete forsøgene i det små i udkanten af marken eller i haven. Dermed stødte almuens praksis sammen med reformatorerne vægtning af kartoffelen som led i forbedringer af landbruget. Ifølge disse skulle kartofler dyrkes i markerne og anvendes til foder, og den dyrkning der foregik i haverne var ikke interessant. Da det er reformatorerne, der har skrevet vores kilder til kartoffelens udbredelse, er der kun få konkrete oplysninger om dyrkning af kartofler i haverne, og det bliver dermed svært at afdække og tidsbestemme udbredelsen af kartoffeldyrkning. Der er derfor meget, der tyder på, at beskrivelserne af bøndernes vrangvillige holdning til kartoffelen også bunder i, at de ikke dyrkede og udnyttede kartoffelen på den måde, reformatorerne mente, var den rigtige. På baggrund af ovennævnte eksempler kan man dog slutte, at kimen til kartoffelens sejrsgang i Danmark blev lagt allerede i slutningen af det 18. århundrede. Folk overvandt betænkeligheder og vanskeligheder og inkorporerede den i såvel jord- og husdyrbrug som i madlavning. Det var dog en langstrakt proces, der ikke fandt sted med samme hastighed landet over.

Udbredelsen i 1837

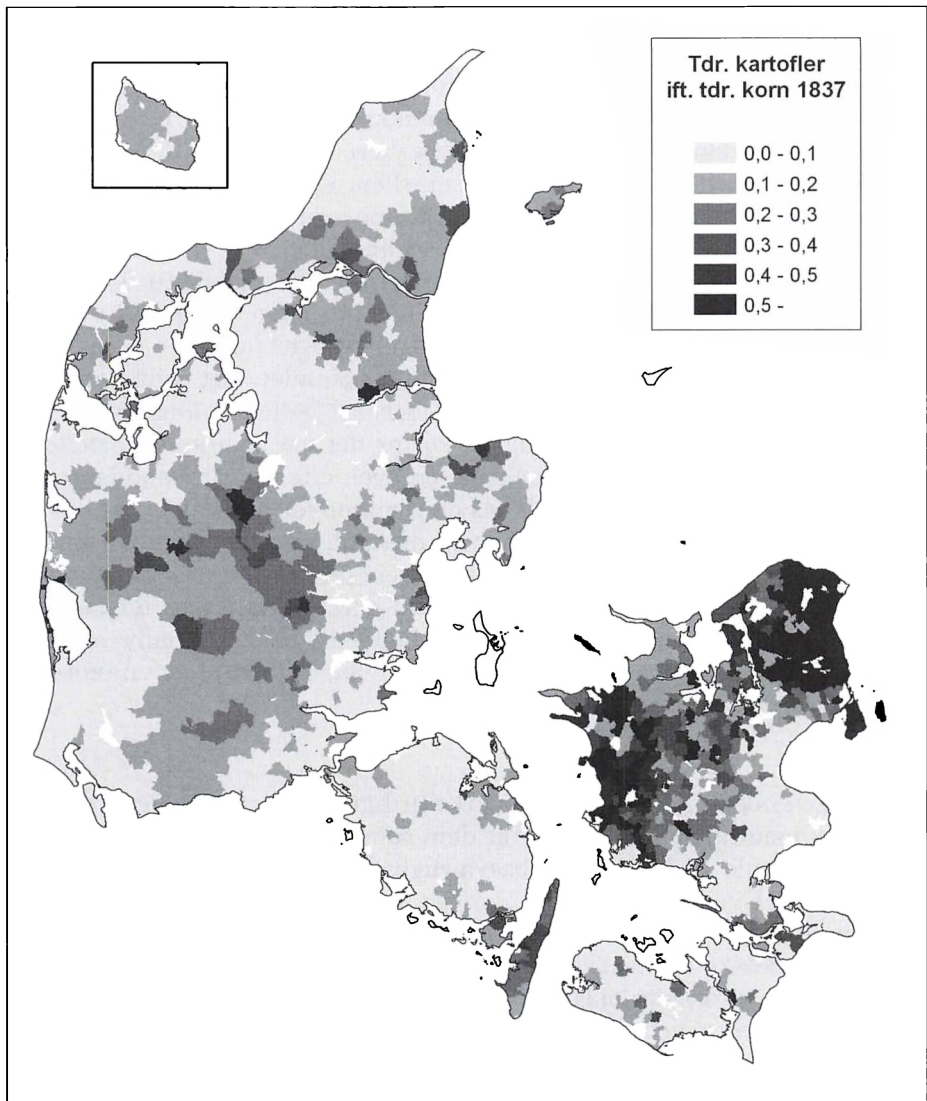
Den første landsdækkende og ensartede opgørelse over kartoffeldyrkningens tilstand landbrugstællingen fra 1837.⁴³ Tællingen er fra et tidspunkt, hvor kartoffeldyrkningen allerede var udbredt som markafgrøde over hele landet. Det

giver imidlertid et godt billede af de regionale forskelle i landet, selvom tallene kun dækker de kartofler, der blev dyrket i marken og desuden også omfatter andre rodfrugter, uden at det er muligt at afgøre kartoflernes andel. Tallene er heller ikke fuldstændigt frie for skøn, eftersom de bygger på indberetninger fra især præster, ligesom man ikke umiddelbart kan se, om udsædens størrelse og foldudbyttet dækker over en stor befolkning i et givet område eller stordrift på for eksempel en herregård.⁴⁴

Kartofler og andre rodfrugter udgjorde i 1837 på landsplan 13,5% af udsæden og 18,4% af høsten. En oversigt over den gennemsnitlige udsæd per 100 tønder hartkorn viser, at man på Sjælland i gennemsnit lagde 125 tønder kartofler, og her udmærkede Frederiksborg amt sig, hvor der blev lagt 316 tønder. Sammenlignet med andre afgrøder udgjorde kartofler og andre rodfrugter 28% af hele høsten for Sjællands vedkommende og over 44% af høsten for Frederiksborg amt. Det var den højeste andel på landsplan. Men også de andre sjællandske amter lå højt på mellem 103 og 121 tønder. I Præstø amt blev imidlertid kun lagt 30 tønder. I de øvrige dele af landet var det kun Langeland, der kom i nærheden af de sjællandske forhold med en udsæd på 113 tønder per 100 tønder hartkorn eller 25% af hele høsten i området. Herefter kom Skanderborg amt med 74 tønder og Ålborg amt med 73 tønder udsæd. Det laveste gennemsnit fandtes på Falster, hvor tallet lå på 19 tønder, men også Lolland med 22 tønder og Fyn med 24 tønder lå i den laveste ende. På Bornholm var kartofflen meget udbredt og udgjorde sammenlagt 21% af høsten, og i Jylland som helhed udgjorde den de samme ca. 21%. I Ringkøbing amt udgjorde den 17%, efterfulgt af Møn med 10% og Fyn og Lolland med ca. 8%, hvorimod den var mindst udbredt på Falster med 6,5% af høsten. Ser man på udsæden af kartofler i forhold til korn, se kortet i figur 8, bliver det særligt tydeligt, at der var regioner, som skilte sig ud fra det øvrige land, og hvor kartoffeldyrkningen var etableret i særlig grad. Det drejer sig om hele det nordlige og vestlige Sjælland, Langeland og et mindre område i Midtjylland.

Foldudbyttet lå mellem seks og ni fold. Interessant nok var Falster stedet med det højeste foldudbytte på ni, mens det laveste var på Møn. Falster havde dog også, sammen med Lolland, det højeste foldudbytte, når det gjaldt korn, og foldudbyttet for kartofler fordeler sig da i store træk på landsplan på samme måde som for korn.⁴⁵ På Sjælland var det syv fold, i Jylland det samme og på Fyn otte fold.

Det er tydeligt, at der blev dyrket kartofler over hele landet i 1837 med undtagelse af enkelte sogne, men der var også sogne, hvor alt tyder på, at det kun var en enkelt bonde eller nogle få, der forsøgte sig med dyrkning af kartofler i marken. I Varpelev sogn i Præstø amt blev der således kun registreret tre tønder udsæd, mens der slet ingen var i Lille Heddinge. På den anden side var der også sogne,

Figur 8. Kartoffelkort 1837. Kortet viser udsæden af kartofler i forhold til korn ifølge jordbrugstællingen fra 1837. Det ses tydeligt, at særligt indbyggerne i den nordlige og vestlige del af Sjælland, Langeland og enkelte områder i Midtjylland lagde vind på kartoffeldyrkningen. Kortet er udarbejdet af Peder Dam. Data er venligst stillet til rådighed af Jørgen Rydén Rømer, der har indtastet landbrugstællingen i forbindelse med forskningsprojektet AGRAR2000.

hvor udsæden var mellem 200-300 tønder – i nogle sogne endda højere. I Tårnby sogn i Københavns amt var udsæden således på 3.488 tønder og i Tikøb i Frederiksborg amt på 3.988 tønder, men det var dog langt fra almindeligt på landsplan, at udsæden var så høj i 1837. Det er desuden ikke muligt at afgøre, hvilke forhold der ligger til grund for tallene. Der kan både være tale om, at samtlige beboere i sognet dyrkede en vis mængde kartofler i marken, og at en enkelt hovedgård dyrkede kartofler i stor stil til foder. Det sidste kunne især være tilfældet, hvor et enkelt sogn skilte sig ud fra nabosognene. Der kunne dog også være, at bønderne i netop det sogn stod for den lokale produktion af kartofler og afsatte dem til nabosognene. I 1837 var der således ca. 80 sogne, hvor udsæden var på under ti tønder, foruden nogle sogne, hvor der ikke blev registreret nogen udsæd.

Byerne havde en betydning som marked for oplandet. Det er ikke så besynderligt, at områderne nord for København og Nordsjælland udmærkede sig ved at dyrke mange kartofler – og særligt de sorter, der var gode spisekartofler. Det var det københavnske marked, der trak, og byen efterspurgte endda kartofler helt fra Fredericia. Byerne var således en dynamo for udbredelse af kartoffelavlens både som marked og inspiration til anvendelsen. De piger og karle, der tjente i de borgerlige hjem, blev sandsynligvis præsenteret for kartofler som enten del af deres egen kost eller som del af herskabets. Disse udslag i landbrugstællingen harmonere desuden med bondedagbøgernes oplysninger om salg af kartofler til byerne og understøtter, at salget har været en motivation til i det hele taget at forsøge sig med kartofler.

Afslutning

I dag synes vi ikke, at der er noget mærkværdigt ved kartofler. De er så fast en del af vores madkultur, at vi opfatter dem som dagligdags og uproblematisk – måske en smule kedelige eller besværlige. Der er noget hverdagsagtigt og nærmest *bondsk* ved kartoffelen.

Bag denne opfattelse skjuler der sig imidlertid en næsten 100 år lang kamp for at få den danske almue til at dyrke kartofler. Præster og godsejere forsøgt via prædikener, pression, oplysende skrifter, udenlandsk ekspertise og egne gode eksempler at overbevise landbobefolkningen om kartoffelens lykkesaglighed, men det var ikke altid let at få budskabet til at trænge igennem. Derfor er kilderne også fyldt med beskrivelser af uforstandige bønder, der enten ikke helt kan forstå, hvad de skulle gøre ved kartoffelen, eller som direkte modarbejdede reformatorenes forsøg.

Disse beskrivelser bunder dog først og fremmest i en forskellig opfattelse af, hvordan kartofler skulle indgå i landbruget. Den skulle være en sikring mod misvækst eller en del af forbedringer inden for landbruget. Derfor skulle den dyrkes i marken. Når bonden tøvede over for disse ændringer, skyldtes det dog

ikke nødvendigvis modvilje, men i lige så høj grad sikkerhedsforanstaltninger i forhold til en ny og uafprøvet afgrøde. De bønder, der tidligt forsøgte sig med kartofler, udviste da også en vis forsigtighed og dyrkede dem i det små og ofte i udkanten af marken eller i haven. Dermed blev de også overset i den store fortælling om kartoffelens udbredelse. De havde dog på samme måde som kartoffelens fortalere blandt præster og godsejere øje for kartoffelens mange anvendelsesmuligheder. De forstod at få det bedste ud af afgrøden uden at risikere for meget. De omlagde ikke deres landbrug efter forskrifterne, men de banede vejen for, at kartoffelen kunne blive en så fast del af vores hverdag.

Noter

- 1 *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, 1757, s. 189-196.
- 2 Artiklen bygger på resultaterne fra en undersøgelse af udbredelsen af kartofler til menigmand i det 19. århundrede i forbindelse med projektet *Mad, Drikke og Tobak i det 19. århundrede* ved København Universitet, som bliver publiceret i antologien *Kost og spisevaner i 1800-tallet*. Museum Tusulanums Forlag. Hvor ikke andre kilder er anført henvises hertil.
- 3 Jfr. landbrugsrådets omtale af kartoffelåret på hjemmesiden: <http://www.landbrugsraadet.dk/view.asp?ID=11843#http://www.potato2008.org/en/index.html>.
- 4 Jakob Kofoed Trojel, 1772 (1766).
- 5 Michael Bregnsbo, 2005, s. 102. Også Phillip Erns Lüders fik tilnavnet »Kartoffelpropt«, fordi han uddelte læggekartofler gratis til bønderne i sin hjemegn, jfr. <http://de.wikipedia.org>.
- 6 Gregers Begtrup, 1803, s. 265.
- 7 Trine Lassen, 2007, s. 19-21.
- 8 *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, s. 190.
- 9 Frederik Carl Carstens, 2000, s. 30. Peter Henningsen, 1995, s. 88. Niels J. Windfeld Lund, 1975, s. 39-40.
- 10 Niels J. Windfeld Lund, 1975, s. 50-55.
- 11 Niels J. Windfeld Lund, 1975, s. 46. Peter Henningsen, 1995, s. 91.
- 12 Hans Kyrre, 1913, s. 40-55. Niels Kayser Nielsen, 2000, s. 283.
- 13 Peder Falster, 1858, s. 102-103.
- 14 RA: reg. nr. 370. Kommercekollegiet, Produktions og Fiskerifagets sekretariat. Christian Henrik Pram: Indberetning om Nordsjælland 1806, s. 123-124. Se også Hans Kyrre, 1993, s. 42.
- 15 Niels J. Windfeld Lund, 1975, s. 46-54. Peter Henningsen, 1995, s. 91.
- 16 Jfr. Hans Kyrre, 1913, s. 10-20. Niels Kayser Nielsen, 2000, s. 274-275.
- 17 Hans Kyrre, 1913, s. 29
- 18 Peter Burke, 1994. Robert Darnton, 1985, s. 9-72.

- 19 Stephen Greenblatt, 2000, s. 117-118. Der henvises også til myten i Larry Zucherman, 1998, s. 19.
- 20 At dyrke til halvs vil typisk sige, at den ene part leverede gødning og evt. jord, men den anden leverede kundskab og kartofler – og så deltes man om udbyttet.
- 21 Evald Tang Kristensen, 1928, s. 272-273.
- 22 Carl Dalgas, 1992, s. 225. Theodor Hasle, 1844, s. 142.
- 23 Frederik Carl Carstens, 2000, s. 101.
- 24 Frederik Carl Carstens, 2000, s. 92.
- 25 I 1700-tallet havde den ganske vist været en modespise blandt de fornemme, men dette ændrede sig.
- 26 C. Christensen, 1976, s. 236. Jacob Aall Hofman (Bang), 1990, s. 249.
- 27 Hans Kyrre, 1913, s. 29.
- 28 Hans Kyrre, 1913, s. 53.
- 29 Se for eksempel *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, 1757, s. 194-195.
- 30 St. St. Blicher, 1839, s. 57. C. Dalgas, 1826, s. 61.
- 31 O.D. Lütken, 1939, s. 234-236.
- 32 Claus Bjørn, 1988, s. 45-46
- 33 Theodor Hasle, 1844, s. 43. Carl Dalgas, 1992, s. 222.
- 34 En grundig analyse af opfattelsen af bønder i enevældens Danmark findes i Peter Henningsen, 2006.
- 35 Laust Kristensen, 1989, , s. 132-133.
- 36 Claus Bjørn, 1988, s. 35-37. Hans Jørgen W. Jensen, 1993, s. 73-80.
- 37 Hans Jørgen W. Jensen, 1993, s. 75.
- 38 Bjarne Stoklund, 1980, s. 18.
- 39 Både haven og toften betegner et stykke indhegnet jord i nærheden af gården. Jfr. netudgaven af Ordbog over det danske sprog www.ordnet.dk.
- 40 P. Hansen, 1879, s. 15-101.
- 41 Søren Pedersen, 1983.
- 42 LA Kbh: privatarkiver: Rasmus Stæhr Hendriksen: Dagbøger 1801-1854.
- 43 Statistisk Tabelværk, Ældste Række, 5. Hæfte, 1842.
- 44 For en gennemgang af landbrugstællingen fra 1837 og dens kildeværdi, samt foldudbyttet for korn se Jørgen Rømer 2004, s. 42-49.
- 45 Jørgen Rømer, 2004, s. 44.

Litteratur og kilder

- Gregers Begtrup: *Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*. Bind 1-2. København 1803.
- Claus Bjørn: Det danske landbrug 1810-1860, Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie III, 1810-1914*. Odense 1988.

- St. St. Blicher: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomisk Henseende. Stykke 12 Viborg Amt. Købehavn 1839*
- Michael Bregnsbo: »Præster under pres. Den danske statskirkegejstligheds reaktioner på udfordringen fra Oplysningen i 1790'erne«, *Den jyske Historiker* nr. 105, Århus 2005.
- Peter Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe*. Cambridge 1994 (1978).
- Frederik Carl Carstens, ved Etlar Kramer Johansen: *Bemærkninger over Alheden og dens Colonier af Frederik Carl Carstens. Præst på Colonien med kommentarer og fodnoter af Etlar Kramer Johansen*. Stockholm 2000 (Viborg 1839).
- C. Christensen: *Hørsholms Historie fra 1305 til 1875*. København 1976.
- Carl Dalgas: *Svendborg amt beskrevet 1837*, udgivet med indledning og kommentarer af Finn Stendal Pedersen. Odense 1992.
- Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin, befattende en Blanding af adskillige velsindede Patriots indsendte smaa Skrifter angaaende den muelige Forvedring i Ager- og Have-Dyrkning, Skov-Planting, Mineral-Brug, Huus-Bygning, Fæe-Avling, Fiskerie, Fabrik-Væsen og deslige. Dennem til Tieneste, som elske almindelig Velfærds Befordring*, 1. bd. København 1757.
- Robert Darnton: *The Great Cat Massacre*. New York 1985 (1984).
- Peder Falster: *Nogle fortællinger betræffende det frederiksværkske Etablisement i den Tid Sl. Hs. Excellence Generalmajor Classen bestyrede og eiede det, opsatte af Peder Falster Aar 1793*. Frederiksværk 1979 (1858).
- Stephen Greenblatt: *The Potato in the Materialist Imagination*, Catherine Gallagher & Stephen Greenblatt (red.): *Practicing New Historicism*. Chicago 2000.
- P. Hansen: *Familieminder og Erindringer fra Farum og Omegn*. Lyngby 1879.
- Theodor Hasle: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomisk Henseende. Stykke 18. Holbæk Amt*. København 1844.
- Peter Henningsen: *Hedens hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*. Viborg 1995.
- Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. Videbæk 2006.
- Jacob Aall Hofman (Bang): *Odense amt beskrevet 1843*, bd. 1. Udgivet med indledning og kommentarer af Finn Stendal Pedersen. Odense 1990.
- Hans Jørgen W. Jensen: *Landboforeningernes forløbere og bondebruget*, Erik Helmer Pedersen & Mette Ehlers (red.): *Landboforeninger i 200 år*. København 1993.
- Alfred Jeppesen: *Kongens kolonister. De fransk-reformerte i Fredericia*. København 1982.

- Niels Kayser Nielsen: Huguenotter og kartoffeltyskere. Træk af kartofflens kulturhistorie«, *Fortid og Nutid* (2000).
- Laust Kristensen (red.): *Skik og sæd hos bønderne sidst i det 18. og først i det 19. århundrede. De kendte manuskripter af Eskel Sørensen (1771-1835)*. Odense 1989.
- Hans Kyrre: *Kartoffelens krønike. En kulturhistorisk studie*. København 1913.
- Landsarkivet for Sjælland, Privatarbiver: Rasmus Stæhr Hendriksen: *Dagbøger 1801-1854*. Her er anvendt en kopi fra Saxo-Instituttet, Afd. for Etnologi.
- Trine Lassen: *Populær naturvidenskab og naturforståelse. En undersøgelse af 1700-tallets cirkulerende naturviden*. Upubliceret ph.d.-Afhandling ved Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet 2007.
- H. Lausten-Thomsen: Peter Lautrups minder, *Sønderjydske Årbøger* 1944.
- O.D. Lütken: *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oconomisk Henseende. Stykke 13. Præstø Amt*. København 1839.
- Søren Pedersen: *En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen*, Havrebjerg (1776-1839), udgivet af Karen Schousboe. Odense 1983.
- RA, reg. nr. 370. Kommercekollegiet, Produktions og Fiskerifagets sekretariat.
- Christian Henrik Pram: *Indberetning om Nordsjælland 1806*.
- Jørgen Rømer: »Foldudbyttet i Danmark fra 1600-tallet til 1837«, *Landbohistorisk Tidsskrift* 2004:1 (2004).
- Statistisk Tabelværk, Ældste Række, 5. Hæfte, 1842.
- Bjarne Stoklund: »1800-årenes bondedagbøger«, i Karen Schousboe: *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie*. Brede 1980.
- Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde*. København 1928.
- Jacob Kofoed Trojel: *Afhandling om Kartofflers Avl og Brug indsendt til Det kongelige danske Landhuusholdnings-Selskab af forfatteren Hr. Jacob Kofoed Trojel, residerende Kapellan for Vissenberg i Fyhn og nu paa Selskabets Bekostning trykt og uddelt til Landmandens Nytte*. København 1772 (1766).
- Niels J. Windfeld Lund: »Kartoffeltyskerne. Livsvilkår i de jyske hedekolonier i det 18. århundrede«, *Folk og Kultur* (1975).
- Larry Zuckerman: *The Potato. How the humble Spud rescued the Western World*, New York 1998.

Hjemmesider

- Landbrugsraadet: www.landbrugsraadet.dk
- Det internationale kartoffelår: www.potato2008.org
- Ordbog over det danske sprog: www.ordnet.dk.
- Wikipedia: www.wikipedia.org.

Forfatter

Christina Folke Ax, født 1969, cand. mag. i Europæisk Etnolog og Ph.d. fra Saxo-instituttet, Afdeling for historie, Københavns Universitet. Artiklen bygger på resultaterne af studiet af kartofflen som folkeføde i forbindelse med projektet *Mad drikke og tobak i 1800-tallet. Forbrugsmønstre, kultur og diskurser* ved Saxo-instituttet, Københavns Universitet. Har tidligere i sin ph.d.-afhandling arbejdet med islandske bønders reaktion på reformforsøg. Dele af resultaterne herfra er publiceret i: Incorporating New Ideas in a Local Community: A Reform Society in Iceland, 1833-1870,« i *Scandinavian Journal of History*, vol. 32 no. 2 (2007).

Summary

The article focuses on the spread of potatoes to the general population in Denmark between 1750 and 1840. It was during this period that the first attempts to introduce cultivating potatoes were made by some of the clergy and landed estate owners, and a group of foreign farmers who had been invited to come to Denmark to convert the heathland in Denmark to farmland and set a good example to the Danish farmers.

To the reformers among the clergy and the estate owners, potatoes were useful because they had many different uses, and because they could replace grain. They could be used as food for both people and livestock, be ground into flour, converted into starch and used to make liquor. At the end of the 18th, and the beginning of the 19th, centuries, potatoes were increasingly seen as part of the introduction of new farming methods using crop rotation and in-shed livestock feeding. The aim was to grow large quantities of potatoes out in the fields for use as animal fodder. Advocates of the use of potatoes attempted to spread their ideas using sermons, by exerting pressure on people and through various types of pamphlet, and by setting an example themselves in the same way that the new immigrants were meant to.

The Danish peasant farmers, however, were sceptical about this new crop, and a considerable time passed before the potato was accepted by the general population. Records of the first attempts by ordinary people to grow potatoes show the farmers as ignorant and unhelpful, if not actively resisting the idea. They showed a lack of understanding of the potential of potatoes and of the practical methods needed to work the land, but also resisted the idea of introducing new working methods, trying new types of food, or leaving the new crop in peace in the fields to allow the potatoes to become large enough.

When examined from the farmers' viewpoint, a closer analysis reveals a different story. Firstly, there were apparently a few peasant farmers already growing potatoes at the end of the 18th century. This shows that not all of them

were as resistant to the idea as records from the time suggest. On the other hand, these early attempts were usually done either in gardens, or at the edges of fields with other crops. This meant that the farmers could try out a new crop without putting themselves at risk if the new crop failed. It was this method of cultivation that was not seen as sufficiently bold by the reformers who recorded the farmers' part in spreading the use of potatoes, because they themselves attached greater importance to large-scale growing of potatoes in the fields. What motivated the peasant farmers to try out growing potatoes is unclear, but it seems likely that an interest in new crops, and the possibility of selling them to others, including buyers in Copenhagen, played a part.

In the land census of 1837 cultivating potatoes was so widespread that they were, in effect, being grown out in the fields in every parish in the country, even though there were large regional variations.

Hedesagen under forvandling – II. akt

Forfatteren skildrede i bogen 'Hedesagen under forvandling' fra 1971 Hedeselskabets historie 1914-66 som bind to i selskabets 100-års jubilæumsserie. På opfordring redegøres her for de tanker, der melder sig ved en genlæsning af bogen og dens tilblivelsesproces, set på baggrund af de senere udkomne skildringer af Hedeselskabets aktiviteter. Dengang umuliggjorde et dobbeltsidigt hensyn til stadig igangværende forløb og dalevende personer at gå tættere ind på selskabets nyeste historie. Uden at skrive videre på historien er det dog søgt at vurdere et så betydningsfuldt tema som Landbokommissionens af 1960's betydning for Hedeselskabets fortsatte virksomhed på grundforbedrings- og landvindingsområdet.

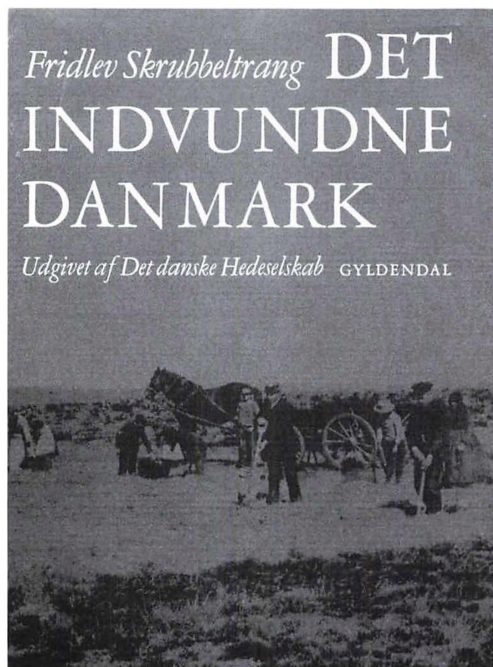
Indledning

I min studietid på Historisk Institut 1958-65 havde jeg ved et par lejligheder vor store landbohistoriker, dr. phil. *Fridlev Skrubbeltrang* (1900-88) som lærer. Jeg fulgte et års tid hans landbohistoriske øvelser over ødegårdsproblemer i 1600-tallet, et tema, han senere behandlede i sammenhæng med sin kritiske bearbejdelse af Henrik Pedersens landbostatistiske hovedværk, *De danske Landbrug 1688*, posthumt udgivet 1928.¹ I denne analyse stiller den skarpsindige og umådeligt indsigtfulde forsker en række spørgsmålstejn ved den hævdvundne opfattelse af 1600-tallets landbohistorie som én stor tilbagegang for dansk landbrug. Tværtimod viser en kildekritisk renselse af det eksisterende talmateriale og det dertil svarende begrebsapparat, at datidens landmænd på tværs af alle ødelæggelser i konsekvens af krige, epidemier og naturkatastrofer var i stand til at genopbygge, ja øge deres gårde og huse både i tal og størrelsesforhold.

Ærgerligt nok har Skrubbeltrang gennem sine minutiøse nuanceringer og de mange forbehold gjort det ekstra svært for sine læsere at tilegne sig disse resultater. Hvis han i stedet havde arbejdet med en begrebsmæssig forenkling af forskningsbilledet i form af en model herfor, ville han have fået flere læsere. Som vi senere skal se, bruger hans ældre kollega, dr. phil. *Hans Jensen* (1890-1945) med godt udbytte netop denne teknik. Dette være ikke ment som en gold kritik af en agtet lærer; i modsætning til en anden af hans elever fra dengang, afdøde Claus Bjørn, værdsætter jeg i høj grad den undervisningsform, Skrubbeltrang brugte.² Havde man tålmodighed nok til følge den noget springske kæde af informationer, der udgik fra hans pen og mund, åbnede der sig efterhånden indsigter af stor rækkevidde.

Dr. Skrubbelttrang, som han i hine tider respektfuldt kaldtes, havde et stort forfatterskab bag sig. Som Claus Bjørns bibliografi i festskriftet til ham viser,³ spænder dette fra artikler og anmeldelser i Højskolebladet over landbohistoriske pionerarbejder til bestillingsværker til forenings- og virksomhedsjubilæer inden for dansk landbrug og folkeliv. I 1950'ernes begyndelse skrev han bl.a. tobindsværket *Den danske husmand*, som simpelthen er hovedværket om den danske landbounderklasse til tider noget hårdt prøvede skæbne. Hans kandidatur til at skrive Det danske Hedeselskabs 100-års historie 1866-1966 var dermed sikret på forhånd, og han indfriele da også forventningerne, da selskabet på Gyldendals Forlag på selve jubilæumsdagen 28. marts 1966 kunne fremlægge første bind af jubilæumsværket med skillelinje ved 1914, *Det indvundne Danmark*.

Over godt 500 sider skildres her i fire hovedafsnit den form for dansk landvinding, som hedens opdyrkning og beplantning er udtryk for, hvad enten den skete før eller efter 1866. I afsnittene *Hedesagens gennembrud* og *Dalgas-perioden* følger vi skridt for skridt selskabets stifter, vejingeniøren og -officeren Enrico Dalgas' virksomhed på tæt hold, klogt rådgivet som han var af to andre

Figur 1. Forsiden af Det Indvundne Danmark. Bogen dækker perioden 1866-1914 og udkom i anledning af Hedeselskabets 100 år jubilæum den 28. marts 1966.

Figur 2. Ældre bjergfyrplantage, ukendt sted. Foto udlånt af Hedeselskabet.

hedepionerer, juristen og plantningsforkæmperen Georg Morville og især bestyrelsens første formand, godsejer Ferdinand Mourier-Petersen, Rugård.

Sidste afsnit bærer karakteristisk nok overskriften *Brydningstider 1894-1914*, idet Dalgas' død 16. april 1894 afslørede stor usikkerhed omkring selskabets ledelse og dets virksomhed i det hele taget. I sit afsluttende kapitel *Fortid og fremtid* påpeger Skrubbeltrang da også, at Hedeselskabet trods fortsat statsstøtte næppe længere kunne påregne en så folkelig opbakning som på Dalgas' tid. Lyngsletternes naturgivne, landskabelige værdier kunne ikke længere frit omveksles til forblæste bjergfyrbeplantninger.

Heldigvis havde selskabet i tide taget andre opgaver op såsom mosekultivering og kulturteknisk virksomhed i form af vandstandsregulering og digeanlæg, eksempelvis ved Ribe-marsken. Selskabet var i en vis forstand ved at blive et officielt entreprenørforetagende, der langt hen ad vejen måtte bero sig på at efterkomme bestillingsopgaver, undertiden rejst af selskabets egne eksperter. Fortsat kunne Hedeselskabet dog forvente en selv efter tidens egen målestok rundhåndet statsstøtte, eftersom der i et udpræget landbrugsland som Dan-

mark blæste erhvervets service- og forsøgsorganisationer en gunstig vind. Og Hedeselskabet var trods alt en privat, ikke statslig institution og derved undgik man at tale om subventioner, men om *tilskud*. Ikke desto mindre blev den statslige støtte begrænset en del i det finansielle spareår 1911-12. Desuden begyndte man at efterlyse økonomiske resultater fra det hedeskovbrug, som Dalgas havde stillet så store forhåbninger til, og som lyngens digter, Jeppe Aakjær, ikke for sin død kunne fordrage.

Skrubbeltrang forsøger da også at gendanne fortidens noget stivnede spor i en fremtid, hvor moradset snarere end den faste lyngbund lurere i udmarken. 1920'ernes genopbygning, især i det genvundne land, 1930'ernes arbejdsløshed, krigens dystre parentes og industrialiseringen efter 1945 er de sigtepæle for en fortsat udforskning, som nedrammes i bogens afsluttende linjer. Samfundet havde 1914 fortsat behov for, at Det danske Hedeselskab kunne være den samlende overskrift. Men der antydes ingen folkelig, samlende kraft bag denne fremtidsspejling. Døde den med Dalgas?

Skrubbeltrang havde ikke foræret mig et eksemplar af sin store bog, men da han i de nærmest forudgående år ofte havde omtalt projektet, faldt det mig

Figur 3. Fridlev Skrubbeltrang på sin 75 års fødselsdag. Skrubbeltrang (1900-1988) opvoksede på en gård i Bjergby ved Hjørring. Han var lektor i landbohistorie på Københavns Universitet 1956-1970, og bliver betragtet som en af forrige århundredes vigtigste landbohistorikere. Foto: Nordfoto.

naturligt at spørge til historiens andet bind. Sin vane tro svarede han ikke alt for præcist på nærgående spørgsmål af den art, men lod dog forstå, at sagen voldte ham kvaler. Da vi næste gang mødtes, vendte han imidlertid selv tilbage til det uløste problem med den begrundelse, at han var hårdt presset som underviser. »*Jeg kan ikke for øjeblikket afse tid hertil*«, erklærede han med eftertryk og slog derefter ind på et andet emne.

Jeg var da efter bifagseksamen med efterfølgende pædagogikum på Rødovre Statsskole blevet ansat som adjunkt på Virum Statsskole fra august 1967 at regne og var helt indstillet på en fremtid som gymnasielærer. I *Fynske Årbøger* 1965 havde jeg fået udgivet en øvelsesopgave hos professor Povl Bagge om en protestbevægelse blandt 1890'ernes landmænd, *Agrarbevægelsen*, og under mit bifagsstudium havde jeg skrevet en større opgave om folkeviser, og Skrubbeltrang havde fået et eksemplar af begge bidrag plus naturligvis den lidt ældre ødegårdsafhandling. Han havde da visse muligheder for at vurdere mine mulige emner som skribent.

Da han så ved næste møde gentog sin ærgrelse over ingen vegne at komme med Hedeselskabets moderne historie, fór det ud af munden på mig, nærmest humoristisk ment: »*Jamen De kunne jo lade mig skrive bogen!*«. Jeg blev da ganske paf, da han i største alvor udbrød: »*Hvis De virkelig mener det, ville det være mig overmåde kært!*« og trykkede rørt min hånd. Lettere chokeret over min egen dristighed udbad jeg mig lidt betænkningstid, da jeg overhovedet ikke havde skænket opgavens mulige løsning en tanke. Men da jeg skriftligt havde bekræftet tilsagnet, kontaktede Skrubbeltrang i midten af april 1967 Hedeselskabets direktør siden 1959, *Frederik Heick* (1904-1971) og foreslog min kandidatur. En måneds tid senere fik jeg en venlig indbydelse fra direktør Heick om at komme derover for at bese virksomheden, og det tolkede både Skrubbeltrang og jeg som et positivt tegn.

Alligevel hengik der et par måneder, før turen til Viborg kunne komme i stand. Den 10. august mødte jeg i selskab med Skrubbeltrang op på Hedeselskabets hovedkontor på Hjultorvet og blev her præsenteret for dets to administrative nøglepersoner, kontorchef, cand. jur. B. Dalberg-Larsen og overassistent Herdis Otkjær, *Frøken Otkjær* i daglig tale. På første sal residerede direktør Heick, og han gav mig en venlig modtagelse. »*Vi er jo godt vant med historikere*«, forklarede han på sit tilforladelige jyske og prikkede Skrubbeltrang på skulderen. Jeg er ikke helt sikker på, at denne med sin sensible natur skøttede stort på fortrolighed af denne karakter.

Efter en hyggelig frokost på *Salonen* sad Skrubbeltrang og jeg et par timer hos Heick og drøftede det historiske projekt, vi var ved at søsætte, og det formede sig mest som en enetale fra Heicks side. Der blev ikke taget et officielt referat, og ret beset ville det have været en håbløs opgave at fastholde en ho-

Figur 4. Frederik Heick, medlem af Folketinget for Venstre 1945-1959, var Hedeselskabets direktør fra 1959 til 1971. Han døde efter kort tids sygdom, få måneder inden Hedesagen under forvandling blev udgivet. Foto udlånt af Hedeselskabet.

vedlinje i ordvekslingen. Heick underholdt os nærmest med alskens historier fra Hedeselskabets hverdag og lagde ikke skjul på, at fredningsfolkene angreb på flere af dets projekter, ikke mindst Skjernå-vandløbenes omlægning, voldte ham kvaler. Om min opgave som Skrubbeltangs afløser ytrede han sig ikke meget. »Det skudsmål, De har fået, giver mig tiltro til, at De kan løse opga-

ven på en god måde«, pointerede han. I forvejen havde jeg via Skrubbeltrang ladet ham forstå, at jeg som min forgænger ikke mente at have faglige forudsætninger for at vurdere den økonomiske og slet ikke nationaløkonomiske betydning af selskabets omfattende virksomhed. »Det skal De heller ikke«, sagde Heick, da jeg bragte spørgsmålet på bane. »Det har vi fået en anden til«. Derefter trak han en maskinskrevet publikation op fra sin skrivebordsskuffe, lagde den foran sig og bladrede lidt frem og tilbage, hvorved der afslørede en mængde tabeller og kurver. »Vi ved endnu ikke, hvordan den eventuelt skal publiceres«, sluttede han og stoppede papiret ned i skuffen igen. Som jeg forstod den lidt spegede situation, havde man som projektets tilsynsførende allieret sig med Poul Milhøj, professor i nationaløkonomi ved Handelshøjskolen i København, men han havde ikke rigtig kunnet acceptere den måde, hvorpå opgaven var søgt løst.

Drøftelsen sluttede med, at jeg i bred almindelighed blev tilsagt samme aflønning og medhjælpssum som i sin tid Skrubbeltrang. På forhånd havde denne rådet mig til at lade Heick spille ud på det punkt og ikke kræve en kontrakt stillet op, da han selv følte sig godt behandlet i den mundtlige aftales noget løsere form. Det skulle i øvrigt senere vise sig, at der rent faktisk forelå en skriftlig kontrakt med Skrubbeltrang. Da Heick desværre døde, før bogen udkom, skulle netop denne formløshed, så typisk for ham, vise sig at være et problem. I realiteten mandede drøftelsen kun ud i én håndfast konklusion: at bogen gerne skulle foreligge i 1970. Om aftenen var vi inviteret til middag hos Heicks, og sjældent har jeg mødt et værtspar, som i den grad udstrålede venlighed og hygge. Heicks fond af historier, især fra det politiske liv, syntes uudtømmelig og blev fortalt med et smittende lune.

De næste par dage blev jeg vist rundt i selskabets midtjyske arbejdsfelt, med undtagelse af Skjernåen, af to medarbejdere, som blev mine faste støttepunkter under arbejdet derovre. Den ene var dets tørvespecialist og bibliotekar, konsulent Th. Th. Hove, den anden forsøgsleder, konsulent Axel Krøigaard. Ved at lade dem fortælle løs om stort og småt fik jeg et godt og givende indtryk af selskabets hverdag. I og med, at de begge havde mange år på bagen i selskabets tjeneste, blev historien i deres mund højst nærværende. Deres karakteristik af de fire topledere, de havde tjent under, kunne sammenfattes ret fyndigt: Heick: venlig og imødekommende, men ikke godt nok inde i sagerne; Niels Basse: *ejede* Hedeselskabet og dets ansatte, men kunne altid bane vej; Flensborg: sagligt dygtig, men skoven og Niels Basse spærrede undertiden hans udsyn og endelig Christian Dalgas: styret af I. C. Christensen. Sidstnævnte havde ifølge Krøigaard en nærmest lammende udstråling, som stod i skærende kontrast til personens sjuskede påklædning og let uappetitlige udseende.

Hvorledes gribe opgaven an?

Det spørgsmål stillede jeg mig selv flere gange på vejen hjem i toget, eftersom det kunne synes en uoverkommelig opgave at skildre en så omfattende virksomhed inden for en bogs rammer. Den ville ikke blive mindre end Skrubbeltangs, så meget måtte stå fast. Hove havde allerede ved mit første besøg stuvet en række ældre bøger og artikler om selskabets virksomhed ned i min taske, men ingen af dem egnede sig direkte som forlæg. Mest givende var industrihistorikeren C. Nyrops 50-års jubilæumsskrift fra 1916 *Det danske Hedeselskab 1866-1916*, da hans skildring af *Andet Tidsrum 1894-1916* nok fremhævede den livlige aktivitet på de forskellige arbejdsområder, men samtidig lod forstå, at der savnedes en fast linje i dets ledelse.

Foreløbig samlede jeg materiale, dels ved at læse i *Hedeselskabets Tidsskrift*, dels ved at studere offentligt tilgængeligt materiale om de forskellige arbejdsområder. Som medlem af Landbokommissionen af 1960 havde Heick kraftigt ivret for en fortsat offentlig støtte til såvel grundforbedring som landvinding, men han lagde over for mig ikke skjul på, at der også fra politisk side havde gjort sig andre meninger gældende. »*Husmændene kan ikke længere regne med De Radikale*«, vurderede han.⁴ Inden for den i øvrigt ret sparsomme litteratur om beslægtede emner kunne jeg med skam at melde ikke finde megen inspiration. Andelsbevægelsens mange 25- og 50-års jubilæer havde naturligvis afkastet ikke så få bidrag, og især havde dens egen historiker, cand. polit. A. Axelsen Drejer (1889-1972) brugt pennen flittigt. Han havde indledt sin lange karriere i andelsbevægelsens tjeneste som sekretær for mejeriforeningerne i Aarhus 1917-27, hvorefter han virkede i Andelsudvalget til sin afsked i 1961, blandt andet som redaktør af *Andelsbladet* 1940-59. Så tidligt som i 1920 skrev han sin første jubilæumsbog om *Aarhus og Omegns Mejeriforening*, og i årenes løb blev det til en snes værker af varierende omfang. Mest interessant for mig var hans bog om *Andels-Svineslagterierne i Danmark 1887-1961*, som udkom i 1962. Den var en videreførelse af 50-årsværket fra 1937, eftersom dens enkelte kapitler både rummede en kronologisk fremadskridende fortælling og en tematisk opbygget skildring af andelsvirksomhedens og slagteriindustriens forenede hverdag, et broderskab, som ikke altid gik i spænd sammen.

Axelsen Drejer savner ikke blik for de kritiske øjeblikke i andelsbevægelsens udvikling, men må ud fra sin indforståede holdning til selve dens værdigrundlag se det som sin opgave at nedtone den opståede uenighed og tvedragt. Der står dog mere mellem linjerne, end han hidtil er blevet krediteret for, og i hvert fald er hans forfatterskab såvel som hans redaktørvirksomhed i *Andelsbladet* og lignende publikationer en vigtig del af bevægelsens arbejde på at få den rent kommercielle virksomhed tolket og forstået inden for rammerne af en bredt favnende andelsideologi.

Der fandtes i 1960'erne kun få eksempler på jubilæumsbøger som bestillingsværker, skrevet af danske faghistorikere. Erik Arup publicerede i 1916 *Creditkassen for Landejendomme i Østifterne 1866-1916*, en institution, hvor han havde været ansat i sin studietid, og Hans Jensen føjede 50 års historie til med sin skildring *Creditkassen for Landejendomme i Østifterne 1866-1941*. Sammen med økonomen og politikeren Thorkil Kristensen havde han i 1937 udgivet *Landbosparekassen i Aarhus 1862-1937*, hvor hans pionerstudier over højskolebevægelsens infant terrible, Lars Bjørnbak, rigtig kom til sin ret. Især fascineredes jeg af hans bog om kreditkassen. Så dristigt og enstrenget som en Arup for fulde sejl bygger Hans Jensen sin skildring op omkring ét stort tema: kreditkassens målrettede arbejde på at få indført 5 pct. kasseobligationer for derigennem at hæve kurserne på lavere forrentede serier, og da Indenrigsministeriet den 8. juni 1922 omsider imødekom dens ønske, bæres 5 pct.-skildringen videre frem gennem landbrugskonjunkturernes noget bratte op- og nedgange i 1920'ernes slutning og 1930'ernes begyndelse frem til konverteringsloven af 16. december 1933, der som et vigtigt led i tredivers kriselovgivning genindsætter 4%-rentefoden i dens historisk givne ret. Det er ikke hele den meddelte historie om kreditkassen 1916-41, men det er Hans Jensens metode og teknik i én sum. En nutidig nærlæsning af hans samlede forfatterskab indikerer dog, at han havde ekstraordinært travlt i 1940-41 og derfor nok har støttet sig vel meget til det oplæg, hans to medarbejdere fra kreditkassen havde fremlagt.⁵

Jeg kendte allerede Hans Jensens tematisk strukturerede forenklingsmetode fra hans disputats fra 1936 *Dansk Jordpolitik 1757-1919*, bd. I, og trods al respekt for Skrubbeltrangs kildekritiske arbejds- og skrivemetode måtte jeg erkende, at Hans Jensens fremgangsmåde virkede nok så tillokkende og *overkommelig*. I 1950' og 1960'erne nærmede en del historikere sig en samfundsvidenskabelig metodeopfattelse, og heri udgjorde den økonomiske historie en væsentlig del. Selv om jeg hverken dengang eller senere ville bruge den økonomiske teori til entydigt at forklare den historiske udvikling, er det min grundopfattelse, at det menneskelige reaktionsmønster fundamentalt set er økonomisk betinget. Det fandt jeg bekræftet hos Hans Jensen, ikke mindst i disputatsen, da den enevældige regerings holdning til landboreformkomplekset og dets forudsætninger grundlæggende er motiveret af ønsket om at give den tids landbrug de bedste muligheder for at skabe et bedre produktionsresultat.

Skrubbeltrang afviser på ingen måde en økonomisk-historisk forklaringsmodel, men må ud fra sin tilknytning til den grundtvigske højskoletradition prioritere den folkelige og sociale side af reformarbejdet nok så højt, og dermed tolkes der en politisk dimension ind i lovgivningen. Reformerne skal ikke blot tilgodese bondestandens øverste lag, gårdmændene, men også husmændene

længere nede ad rangstien, og dermed må den økonomiske lovgivning modificeres rent socialt, hvilket efter Skrubbeltrangs skøn indvarsler den moderne velfærdsproblematik.

I mine indledende samtaler med ham havde han gjort opmærksom på det store arkiv, den tidligere leder af Hedeselskabets mose- og engafdeling, kulturingeniør *Th. Claudi Westh* (1868-1955) havde efterladt sig, og som Skrubbeltrang allerede havde benyttet i sin fremstilling. I sin skildring lægger Skrubbeltrang ikke skjul på, at Claudi Wesths umådelige ærgerrighed og *bornholmske* temperament tit og ofte besværliggjorde samarbejdet inden for selskabets administrative ledelse, hvortil bidrog, at den forstlige leder af virksomheden, Enrico Dalgas' søn *Christian Dalgas* (1862-1939) langt fra havde faderens format og derfor pukkede alt for kraftigt på sin medfødte status.⁶

Da Christian Dalgas i 1910 blev Hedeselskabets kommitterede og dermed dets direktør uden at have en sådan titel eller en dertil svarende indflydelse, var der lagt op til et bittert opgør mellem den forstlige og kulturtekniske side af selskabets virksomhed. Det harmonerede kun lidet med Skrubbeltrangs historiesyn, hvorefter en folkelig udvikling over en bred front skaber de blivende resultater af social, kulturel og økonomisk natur. Samdrægtighed snarere end tvedragt.

I mit historiesyn, så vagt det på dette tidspunkt måtte være udformet, indgik derimod efter et politologisk mønster de to modelbegreber kriser og kon-

Figur 5. Th. Claudi Westh (1868-1955). Agronom i 1891, leder af Hedeselskabets afdeling for mosekultur- og mergelvæsen fra 1893 til 1918, hvor blev leder af Statens Grundforbedringsvæsen (1918-1922), derefter Landbrugsministeriets konsulent i vandløbssager indtil 1941. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Figur 6. Christian Dalgas (1862-1939). Forstkandidat 1885 og skovrider i Hedeselskabet fra 1886 og bestyrelsens kommitterede fra 1910. Foto udlånt af Hedeselskabet.

fliktløsning som en integreret del af den historiske proces. Det stod mig derfor straks klart, at uoverensstemmelserne mellem Claudi Westh og Christian Dalgas måtte blive en væsentlig del af den grundlæggende skildring, ikke mindst fordi der blandt de ældre funktionærer i Viborg gik mange rygter herom, mest under omkvædet: Claudi Westh ville ødelægge Hedeselskabet! I efteråret 1967 foretog jeg en interviewrunde blandt disse mellemledere og blev da forundret over, hvor forskelligt man tolkede den stedsfundne udvikling og især dens retning ud i fremtiden. De fleste identificerede sig med netop deres afdeling og viede ikke den øvrige virksomhed megen opmærksomhed. Det var et aldrende hedeselskab, jeg dér mødte; alene plantningsafdelingens leder, skovrider B. Steenstrup havde sammen med Axel Krøigaard blik for rækkevidden af de krav, en uvis fremtid i et landbrugsland på vej mod industrisamfundet ville stille til et traditionelt, noget blækpruttelignende foretagende af denne natur.

I Skrubbeltangs bog kunne man læse, at Claudi Westh også havde politiske ambitioner og havde været opstillet for Det radikale Venstre i Skjernkredsen ved folketingsvalget maj 1906. Han kunne dog ikke klare sig mod kredsens faste repræsentant 1890-92 og 1895-1918, husmand L. P. Ovesen (V), som var

vokset op med de folkelige bevægelser i Vestjylland. I øvrigt var Ovesen nok mindre optaget af Hedeselskabet end et af dets sideskud, opdyrknings-selskabet *Hedebruget*, stiftet 1906, der så det som en vigtig opgave at få statskassen til at bevilge tilskud til hedearealernes anvendelse som landbrugsjord.⁷

Der kunne ikke herske tvivl om, at Claudi Westh ville bruge sine politiske forbindelser til at fremme sine interesser inden for Hedeselskabet, ikke bare mosesagen, men hele arbejdet på at bringe jorden i passende kultur, den hidtil ubrugte såvel som den allerede opdyrkede, med ét ord *grundforbedring*. Som Westh så det, skulle kulturarbejdet ikke reserveres landbrugsjorden; den afgørende forudsætning for at få en hedeplantage til at vokse frem var efter hans opfattelse, at jorden først blev grundlæggende kultiveret. Men i skovkanten stod en væbnet Christian Dalgas på vagt, og i sit bagland havde han en stor skare magtfulde højresindede fra land og by, ikke mindst forstander Ludvig Schrøder, Askov. Deres værdiholdninger tilsagde dem at skabe et læhegn som værn mod de ideer af politisk, økonomisk og folkelig natur, som Claudi Westh førte frem som talsmand for den nye radikalisme i dansk politik og åndsliv.

Denne konflikt kunne efter mit bedste skøn ikke omskrives eller harmoniseres. Ud fra en umiddelbar betragtning sejrede Christian Dalgas-linjen i det afsluttende opgør 1920, men prisen var en officios indflydelse af største rækkevidde. Denne båndlæggelse af selskabets bevægelsesfrihed forstod man imidlertid at vende til egen fordel, da selskabet i såvel 1930'ernes krise som i de efterfølgende krigsår kunne løse en række ekstraordinære opgaver uden at være hæmmet alt for meget af statslig bureaukratisme. I en tid med stor arbejdsløshed kunne Hedeselskabet anvise ekstraordinære beskæftigelsesmuligheder, og det skabte hos socialdemokratiske rigsdagsmænd, typisk valgt i jyske udmarksområder, en udtalt velvilje, som kom selskabet til gode, da det under Niels Basses ledelse gjorde landvindingssagen til det centrale aktivitetsområde og det i en tid, hvor behovet for nye landbrugsarealer ikke uden videre motiverede sig selv. Byfolket gjorde i stigende grad krav på rekreative oplevelser i den uberørte natur.

1960'ernes debat om netop afvejningen af landbrugets og naturfredningens ofte så divergerende interesser i det danske landskab skabte ikke alene et alvorligt eksistensproblem for et opdyrknings- og beplantningsselskab som Hedeselskabet, men måtte også gøre det vanskeligt for en samtidig historiker at balancere mellem de stridende opfattelser. Klassisk historieskrivning er jo i følge teorien principielt objektiv; historikeren stiller nogle videnskabeligt begrundede spørgsmål til sit kildemateriale og former derpå sin tekst som en afvejning af de fremdragne udsagn. En ting er imidlertid teori, en anden virkelighed, også historisk-teoretisk. Ved at løse en bestillingsopgave, som den at skrive Hedeselskabets moderne historie i en konfliktfyldt tid, er der to dybe

Figur 7. Niels Basse (1888-1972). Agronom fra landbohøjskolen i 1910 og derefter ansat i Hedeselskabet i hele sit liv. I 1916 blev han distriktsbestyrer for eng- og moseafdelingen i Viborg, og i 1924 leder for alle eng- og moseafdelingerne. Fra 1943 til 1959 var han direktør for selskabet. Foto udlånt af Hedeselskabet.

grøfter at undgå: den ene blot at gengive selskabets indforståede positive opfattelse af sig selv og sin mission, den anden at bruge sit eventuelle personligt afvigende værdigrundlag til at fremføre en ensidig kritik af selskabets dispositioner i forhold til den danske natur.

Jeg valgte så vidt muligt at skildre objektivt, hvad jeg ud fra kildekritikkens grundsætninger måtte udlede af det benyttede kildemateriale og da nedfældet i en form for kompromis mellem Skrubbeltrangs og Hans Jensens tilgangsvinkler. Min grundholdning var og er da den, at så længe en organisation som Hedeselskabet arbejder på lovens grund og har politisk opbakning til sin virk-

somhed, er det ikke historikerens opgave at kritisere værdigrundlaget, derimod objektivt at skildre, hvorledes selskabet opnår politisk tilslutning til sit arbejde, og hvorledes det omsætter denne accept til konkret arbejde i marken. Hedeselskabet var jo dengang baseret på offentlig støtte og var derfor tvunget til at motivere sin faglige, konkrete virksomhed på en måde, som over længere stræk kunne vinde politisk opbakning eller udtrykt på en anden måde: det måtte bestræbe sig på at fungere rent *selskabspolitisk*. I mine efterfølgende studier over de danske landbrugsorganisationers historie har jeg anlagt samme grundholdning; det har i min disputats fra 1979 om *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33* motiveret en kritik af organisationens virksomhed, når ledende personer i visse situationer ikke spillede med rene kort.

Den landbrugspolitiske situation i 1960'ernes slutning

Til forståelse af den politiske situation, Hedeselskabet såvel som mange andre institutioner inden for dansk landbrug da befandt sig i, kunne det nok være nyttigt at trække det erhvervspolitiske billede lidt skarpere op, end det hidtil har været mig muligt. Sagen var jo den, at dansk landbrug efter en mere end 100 års status som det danske hovederhverv var ved at blive overhalet inden om af industrien. Hidtil havde landbrugseksportens absolutte dominans tilsagt politikerne at tage videst mulige hensyn til modererhvervet, og indtil krisen i 1930'erne havde man – med perioden under Den 1. Verdenskrig som en ude fra dikteret undtagelse – bekendt sig til en modificeret frihandelslinje inden for dansk toldpolitik, *landbrugsliberalismen*, som jeg har kaldt den i min disputats. Industrien var dog tilsikret en vis beskyttelse mod konkurrencen udefra, men den var langt fra tilstrækkelig, mente dens ledende folk.

Undervejs havde der inden for det større landbrug rejst sig røster om at beskytte det korndyrkende landbrug, men hensynet til bondelandbrugets fortsat stigende eksport af forædlede landbrugsprodukter vejede langt tungere, når regering og rigsdag skulle fastsætte rammerne for den økonomiske politik. Når gårdmændene fra 1880'erne desuden havde overtaget magten i godsejernes hidtidige magtbastioner, landboforeningerne og samtidig var i færd med at oprette hundredvis af andelsmejerier og andre andelsselskaber, måtte enhver regering med eller uden deltagelse af landbopartiet Venstre tage afgørende hensyn til landbrugets ønsker. Husmændene var naturligvis også engageret i andelsbevægelsen, men valgte fra 1900'ernes begyndelse rent erhvervspolitisk at organisere sig i særlige husmandsforeninger.

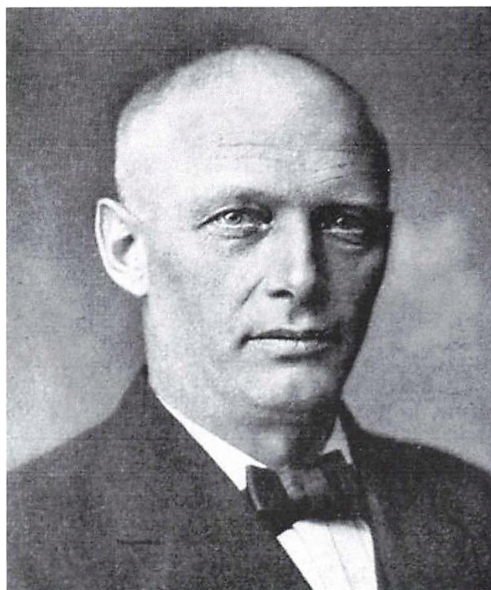
Deres politiske repræsentation blev i første række Det radikale Venstre, som brækkede af fra Venstres venstrefløj i 1905. Alliancen eller fornuftsægteskabet mellem de to ulige parter gik da ud på, at husmændene skulle få opbakning til deres krav om en aktiv jordpolitik i form af en statslig begunstiget udstyk-

ningspolitik. Den skulle i første række tilgodese deres ønsker om at få andel i de jordreserver, der lå bundet i de store lensgodser. Omvendt skulle husmændene støtte den radikale politik, som dog kun kunne gennemføres i et tæt samarbejde med Socialdemokratiet, et parti, som mange jyske husmænd i øvrigt betragtede som netop deres ståsted. Og fra den side krævede man en mere industrivenlig og dermed beskæftigelsesfremmende politik, som ikke harmonerede godt med landbrugsliberalismens fortsatte modstand mod toldbeskyttelse, den såkaldte opdragelsestold.

Under Den 1. Verdenskrig med alle dens forsyningstrængsler valgte den radikale mindretalsregering under C. Th. Zahle med bemyndigelse i en særlig undtagelseslov, *Augustloven*, at gennemføre en tvungen omfordeling af landbrugets ekstraordinære salgssindtægter, og det fik en ny topleder inden for landbrugets organisationsverden, landbrugsskoleforstander Thomas Madsen-Mygdal til at undsige den samlede reguleringspolitik. Med en ny toporganisation, *Landbrugsraadet af 1919*, som bastion fik han 1919-20 genindsat sin definition af landbrugsliberalismen som landbrugslandet Danmarks økonomiske grundlov, medens husmandsforeningerne ømmede sig svært efter de knubs, de havde fået af deres egne medlemmer som støttegruppe for en radikal regering.

Da 1930'ernes verdenskrise for alvor havde indhentet dansk eksportlandbrug,

*Figur 8. Thomas Madsen-Mygdal (1876-1943). Uddannet skolelærer og siden agronom. Fra 1908 til 1920 var han forstander på Dalum Landbrugsskole, og i 1920 blev han præsident for Landbrugsraadet af 1919. Først medlem af Det radikale Venstre, men skiftede siden til Venstre. Landbrugsmi-
nister 1920-1924 og stats- og landbrugs-
minister 1926-1929. Foto: Wikimedia
Commons.*

så en ny topleder og nok en landbrugsskoleforstander, H. Hauch, landstingsmand for Venstre, chancen for at opnå en landbrugspolitisk udsoning med Socialdemokratiet, der siden 1929 dannede regering sammen med De Radikale. Først kom Husmandsforeningerne med i Landbrugsraadet, og dernæst regulerede man landbrugseksporten, så et minus på afsætningsiden blev vejret op af ret til at begrænse importen af industrivarer fra lande som England og senere Tyskland. Dermed styrkede man den danske industriproduktion til gavn for beskæftigelsen. Det hele kriselovskompleks rundedes derefter af med Kanslergadeforliget den 30. januar 1933, som i fortsættelse af kriselove fra oktober 1931 og juni 1932 støttede både landbruget og arbejdernes side. Hvad landboforeningerne og husmandsforeningerne kunne blive enige om, blev socialdemokratisk landbrugspolitik. Jordlovgivningen blev dog sat i en slags parentes.

Denne samarbejdslinje fortsattes under Besættelsen og i de første efterkrigsår, selv om kredse inden for såvel fagbevægelsen som Socialdemokratiet gerne så landbrugets mekanisering fremskyndet, hvorved den frigjorte arbejdskraft kunne finde beskæftigelse i industrien eller andre byerhverv, også til gavn rent partipolitisk. Vi skal nok selv bestemme tempoet, erklærede Hauchs efterfølger som Landbrugsraadets præsident, Hans Pinstrup, der tillige var folketingsmand for Venstre. Alligevel tog mekaniseringen og dermed af-

Figur 9. Henrik Andreas Rosenauer Hauch (1876-1957). Medlem af Landstinget for Venstre 1918-1953, Præsident for Landbrugsraadets præsidium 1933-1950 og formand for De samvirkende danske Landboforeninger 1932-1947. Efter krigsudbruddet 1940 blev han minister uden portefølje i den første samlingsregering og var 1950-51 landbrugsminister i regeringen Erik Eriksen. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

vandringen fra landbruget fart i 1950'erne, og selv om landmændene stadig tjente godt et stykke ind i halvtredserne, voldte de nye markedsdannelse i Europa stor bekymring i landbrugskredse, og uroen bredte sig efterhånden til de ellers så radikale husmandsforeninger.

Et nyt generationsskifte i landboforeningernes og dermed Landbrugsraadets top skabte imidlertid forudsætninger for en fornyet udsoning mellem landbruget og Socialdemokratiet. Folketingsmand Anders Andersen, en kommende mand i Venstre, sluttede hen over hovedet på den radikale landbrugsminister Karl Skytte forlig med Socialdemokratiets nye leder, statsminister Viggo Kampmann, hvorved landbruget fik statsstøtte til en nærmere aftalt produktion, medens man ventede på at blive sluset ind i *Fællesmarkedet*, etableret ved Rom-traktaten i 1957, det senere EF/EU. Anders Andersen og hans rådgivere havde for længst indset, at hverken frihandelsområdet *De Syv* fra 1960 eller planer om et intensiveret samarbejde i Norden, NORDEK, tilnærmelsesvis kunne løse landbrugets eksportproblemer. Danske landbrugsvarer kunne i ingen af tilfældene komme frit ind over grænsen.

Klart nok var landbruget og landbrugsproduktionen kommet på henstand i 1960'erne. Alene i årene 1960-66 nedlagdes godt 10 % af alle små brug i størrelsesordenen 5-10 hektar, og for erhvervet som helhed var tallet 15 %, og afgangen forstærkedes fra år til år. Eftersom de unge i stort tal vandrede fra landbruget, var der slet ikke folk nok til at klare generationsskiftet. Før i tiden afgik 7.000 landmænd om året, men et tilsvarende antal unge var da straks klar til at afløse dem. I 1965 meldte der sig imidlertid kun 3.000 under landbrugets faner. Svarende til et fald i tallet på landbrugsejendomme i 1965 og 1966 på 6-7.000 om året holdt et tilsvarende antal landmænd holdt op eller døde, mens ca. 4.000 gik over i andre erhverv. Et par tusind ejendomme blev hvert år overtaget af unge landmænd, og et tilsvarende antal blev overtaget af byfolk. Man frygtede at antallet af nye landmænd ti år senere ville være reduceret til 1.000 om året. Det forringede bytteforhold mellemsalgspriser og driftsudgifter, især forårsaget af en lønstigning på 100 %, fik mange landmænd til at dyrke korn eller holde svin, da foderstofudgifterne i denne sektor ikke var steget så stærkt som lønningsudgifterne i mejerisektoren.⁸

Landbokommissionen af 1960

Disse forhold indgik naturligvis også i de overvejelser, Landbokommissionen af 1960 gjorde sig om landbrugets fremtidsmuligheder. Den blev oprettet den 24. februar 1960 af Karl Skytte, landbrugsminister i den kortlivede Viggo Kampmann-regering I, kun tre dage efter regeringens nedsættelse. Overbevist som han var om sit lederskabs iboende fortræffeligheder, gjorde han sig selv til formand ikke alene for kommissionen, men også for dens tre underudvalg om

Figur 10. Karl Skytte (1908-1986). Medlem af Folketinget for Det radikale Venstre og landbrugsminister fra 1957 til 1964 under skiftende socialdemokratiske regeringer. På billedet deltager Skytte i Hedeselskabets årsmøde 1962 ved en udflugt til Drastrup Vig. Foto udlånt af Hedeselskabet.

henholdsvis jordlovgivningen, erhvervsøkonomien i bredeste forstand og landbrugets afsætningsforhold. Da han havde været landbrugsminister i H. C. Hansens trekantsregering 1957-60, havde han haft god tid til at forberede sit landbrugspolitiske udspil. Først og fremmest måtte han se at redde husmandsbruget igennem dets alvorlige krise, også af rent partipolitiske grunde, eftersom husmandsforeningernes hårdt prøvede alliance med Det radikale Venstre hen imod 1950'ernes slutning truede med at smuldre bort. Landboforeningernes lokketoner om storstilet landbrugsstøtte og tilslutning til Fællesmarkedet var blevet hørt og forstået af mange husmænd.

Skulle det lykkes at få sammenlagt de mange små brug til større enheder og dermed bryde med radikal jordpolitik gennem mange år, måtte det forberedes godt bag lukkede døre. Her måtte husmandsforeninger og landboforeninger såvel som de politiske partier med særlig interesse for jordlovgivningen tages i ed og lænkes forsvarligt til et tåleligt kompromis, som Karl Skytte på sin side og Anders Andersen på den anden stod som den landbopolitiske garant for. Begge hovedpersoner måtte på forhånd have sikret sig opbakning i de respektive baglande, hvis ikke det skulle komme til åbent opgør i selve folketingssaa-

len. Husmændenes ledere måtte ligeledes have ryggen fri, om de skulle kunne sælge ud af arvesølvet. Det usikre ved denne positionering var imidlertid, om landbrugsmoderniseringen ville fortsætte med stormskridt og derved true med at gøre det klassiske husmandsbrug til en sag for historikere.

Landbokommissionen af 1960 fik ikke færre end 30 medlemmer og blev i juli samme år udvidet med to topledere inden for andelsbevægelsen, som man havde undladt at invitere i første omgang, nemlig slagteriernes formand Johannes Dons Christensen og mejeriernes tilsvarende leder, Christian Speggers, men de figurerede ikke som sådanne, men som en udvidelse af Landbrugsraadets repræsentation. Rådets afgående præsident Hans Pinstrup havde lidt den tort at se andelsbevægelsens topfolk reagere alt for positivt på et afsætningspolitisk modtræk mod Landbrugsrådet, Landbrugets Afsætningsråd af 14. juli 1958, en fælles nyskabelse fra Øernes landbo- og husmandsforeningers side, og derfor havde han nok *glem*t at nævne d'herre Dons Christensen og Speggers som kandidater til medlemskabet af den nye landbokommission.

Pinstrups afløser, Anders Andersen, må straks ved sin tiltræden have vurderet rent realpolitisk, at det var bedre at have andelsbevægelsens topfolk indenfor end udenfor rent bortset fra, at han i sit stille sind nok var enig med den kritik, der var rejst mod Landbrugsraadets hidtidige indsats i salgsarbejdet. De to andelsfolk betød formentlig også en styrkelse af dens gårdmandsfløj, selv om Dons Christensen ikke altid delte Anders Andersens meninger og slet ikke i spørgsmålet om en eventuel dansk enegang til Fællesmarkedet. I en samtale med mig har Anders Andersen i øvrigt givet udtryk for, at han i første række så kommissionens opgave som den at få skabt større, konkurrencedygtige brug, »når nu vi kommer med i Fællesmarkedet«, tilføjede han.

Figur 11. Anders Andersen (1912-2006). Medlem af Folketinget for Venstre, finansminister 1973-1975, økonomiminister 1978-1979 og 1982-1987. Præsident for Landbrugsrådet og formand for De danske Landboforeninger 1959-1973. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Jeg har ikke studeret landbokommissionens interne papirer og må derfor i denne forbindelse henholde mig til dens officielle betænkninger. Landbokommissionen udsendte i tiden 1962-71 ikke færre end 10 delbetænkninger. Heraf blev nummer 5-7 kun udsendt i duplikeret skikkelse, om end refereret ganske kort i den 8. betænkning af 1970, som i øvrigt foreslog sammenlægningsgrænsen hævet til 35 hektar. Kommissionens sammensætning ændredes i øvrigt flere gange undervejs. Jordpolitisk faldt det i dens lod at bryde med en næsten 300-årig tradition i dansk landbrugspolitik ved i kommissionens første betænkning fra 1962 at acceptere sammenlægning af små ejendomme på under 5 hektar til 12-17 hektar, en beslutning der blev lov den 16. juni 1962. Til gengæld faldt et parallelt udspil i jordpolitisk henseende, pakken af *jordlove* ved en folkeafstemning den 25. juni 1963. Den ville blandt andet have udvidet statsmagtens beføjelser til at skaffe jord til statshusmandsbrug og til at udvide mulighederne for at frede naturskønne arealer. Husmændene og deres talsmænd måtte da føle jorden skride væk under sig, også fordi radikale økonomer som Kjeld Philip, nu finansminister og dermed vogter af statskassen og Gunnar Thorlund Jepsen både ville reducere landbrugsstøtten som de strukturbevarende love; sidstnævnte med den tilføjelse, at alle brug under 20 hektar slet og ret skulle bortskaffes.⁹

Landbokommissionens medlemsliste kunne næppe forundre nogen i datidens landbrugsdanmark. Formandsvalget var som nævnt givet på forhånd. De repræsenterede grupperinger lod man selv udpege sine repræsentanter: *Syv politikere*, Venstre og Socialdemokraterne fik hver to, mens Det radikale Venstre, Konservative og Retsforbundet fik hver én. I realiteten fik Det radikale Venstre to med formanden Karl Skytte. *Ti organisationsfolk*, Landboforeningerne og Husmandsforeningerne hver med tre, Tolvmandsforeningerne, Landbrugets Arbejdsgiverforening, Arbejdsmandsforbundet og Jordlovsudvalget hver én. *Fem embedsmænd* fra landbrugsorganisationerne og *syv særligt sagkyndige* med eller uden adresseangivelse. Man havde rent glemt at nævne Heicks organisation.

Arbejdsudvalgenes sammensætning kunne derimod vække en vis forundring. I det jordpolitisk centrale udvalg I satte man ikke Venstres og Landboforeningernes trumfkort, Anders Andersen, men forstander Johannes Larsen fra Tune. Anders Andersen blev i stedet henvist, for ikke at sige forvist, til udvalg III om afsætningsspørgsmålet, som aldrig nåede til vejs ende med sine drøftelser. Det løse medlem, Frederik Heick, blev sat ind i arbejdsudvalg II om landbrugets erhvervsøkonomiske forhold. Efter en forudgående drøftelse i dette udvalg nedsatte landbokommissionen den 9. juli 1962 et udvalg, hvis opgave skulle være at »foretage en undersøgelse og almindelig vurdering af afvandringsarbejders rentabilitet«, som det udtryktes. I fire underpunkter blev denne

opgave konkretiseret nærmere, idet udvalget på grundlag af en oversigt over det statsstøttede grundforbedrings- og landvindingsarbejde i bred forstand skulle vurdere dets økonomiske betydning under såkaldte »vekslende erhvervsøkonomiske vilkår«. Det nationaløkonomiske aspekt blev passende tilgodeset i form af en tilføjelse hertil, hvor der afkrævedes udvalget udvalgte rentabilitetsberegninger på såvel erhvervsøkonomisk som nationaløkonomisk grundlag. Udvalget skulle dernæst vurdere, om der fortsat var behov for en sådan støttelovgivning, og hvorledes en sådan kunne indpasses »i landets samlede investeringsprogram«, blandt andet med tanke på en eventuel kommende tilslutning til Fællesmarkedet. Arbejdet skulle sluttelig munde ud i »forslag til retningslinier for en revision af grundforbedrings- og landvindingsloven«, som det hedder på krøllet ministerieldansk.

Heick, nu med korrekt angivelse af tilhørsforhold, blev naturligvis medlem af udvalget. Kommissionens næstformand, departementschef V. Hornslet, Landbrugsministeriet var formand, og fra Landbokommissionen deltog udover Heick professor K. K. Skovgaard fra Landbohøjskolen og ikke færre end seks ekstraordinære medlemmer: forstander for Det Landøkonomiske Driftsbureau Johannes Ridder, Landbohøjskolens vandings- og afvandingseksper, professor H. C. Aslyng, økonomen Poul Milhøj fra Handelshøjskolen i København, ekspeditionsekretær C. Flensborg fra Fiskeriministeriet, kontorchef Christian Lund fra Arbejdsministeriet og professor R. Spärck fra Naturfredningsrådet. Entreprenørsiden var ikke repræsenteret.

Dermed skulle så at sige enhver tænkelig landbrugsinteresse være taget i ed. Ingen kunne dog være i tvivl om, at spørgsmålet om Hedeselskabets fortsatte virksomhed på dets vigtigste arbejdsområde var kædet tæt sammen med udvalgets kommissorium. Som de enkelte medlemmer da var kendt i den interesserede offentlighed, måtte det være givet, at udvalgets solide flertal ikke ville sætte arbejdet helt i stå, men at der givet ville blive sat spørgsmålstejn ved både dets hidtidige finansiering og organisering. Det afgørende vurderingsprincip var som nævnt økonomien i arbejdet, sådan som den kunne dokumenteres ud fra de allerede udførte opgaver. Hverken hensynet til naturfredningen eller til andre erhvervsinteresser skulle behandles særskilt, selv om man gennem udpegningen af Flensborg og Spärck ikke helt havde forvist debatten på forhånd. Den tanke strejfer én, at der kunne foreligge en stiltiende aftale mellem Karl Skytte og Anders Andersen: I får en lempelig lov om husmandsbrugets strukturproblemer og vi en forstående hedekommission.

At en nationaløkonom som Poul Milhøj helst ville kanalisere samfundsinvesteringerne over i andre aktivitetsformer, kunne enhver forvise sig om ved at læse Nationaløkonomisk Tidsskrift, som han redigerede gennem flere år. Derimod ville Landbohøjskolens repræsentanter samt Johannes Ridder næppe

vende tommelfingeren nedad for driftsmæssige forbedringer som vanding og afvanding, men skulle staten som hidtil yde støtte hertil? Det rejser det spørgsmål, om man i moderne tid var begyndt at opfatte den landøkonomiske lære som en kombination af erhvervsøkonomiske og erhvervs*politiske* synspunkter.

Et hamskifte i dansk landbrugs økonomiske selvforståelse

Landøkonomien i snævrere forstand har jeg aldrig beskæftiget mig dybtgående med. Traditionelt har danske økonomer og historikere opfattet denne retning som landbrugets og dermed Landbohøjskolens erhvervsfaglige anliggende, og selv om jeg under mit studium ikke havde overset de landøkonomiske problemstillinger, var det i første række landbrugsorganisationernes *erhvervspolitiske* udvikling, der fangede mig. Fra en kortlægning af Agrarbevægelsens kortvarige virksomhed til studier over Hedeselskabet og derfra videre til Landbrugsraadet, Danske Slagterier og De danske Landboforeninger går der en lige linje, idet jeg stedse har villet se udviklingens inderste drivkraft som et spændingsforhold mellem den historiske tradition, disse organisationer var en medskabende del af og de realhistoriske muligheder, situationen frembød.¹⁰ De principielle betragtninger over landbrugets erhvervs politik har jeg udover disputatsen først og fremmest fremført i to værker, ét om landboforeningernes organisatoriske virksomhed¹¹ og ét om det 20. århundredes landbrugspolitik som en integreret del af landbrugets historie efter 1914.¹²

Der kan ikke herske tvivl om, at den landøkonomiske debat gennem de sidste 200 år mellem dansk landbrugs teoretikere og praktikere er filtret sammen med de erhvervspolitiske overvejelser, landbrugets ledere har gjort sig om erhvervets rolle i samfundsprocessen. Den rene lære over for en grumset virkelighed kunne man sige. Landbruget har uanset dets erhvervspolitiske magtstilling altid skullet tage skyldigt hensyn til det omgivende samfund, hvor konkurrerende grupper over tid har meldt sig med deres krav og synspunkter, ofte i strid med landbrugets ønsker om fri og uhæmmet produktion på naturens og markedets betingelser. Begrebet statsstøtte eller offentlige investeringer i landbrugets produktionsapparat er en central del af denne dialog mellem statsmagten og det historiske hovederhverv.

Selv om det vil kræve lidt plads, tror jeg, det vil sætte spørgsmålet om statens tilskudspolitik over for Hedeselskabet i et større perspektiv, hvis man trækker et par hovedlinjer op gennem den danske, landøkonomiske debat på europæisk baggrund. Til denne opsummering bruger jeg fortrinsvis et digert værk af den svenske landøkonom Joosep Nou, da hans synspunkter, især for den moderne periode, er dybt præget af mødet med dansk landøkonomis ledende skikkelse i nyere tid, professor K. K. Skovgaard.¹³ Jeg har desuden repe-

Figur 12. Til venstre K. K. Skovgaard (1894-1968). Professor i landbrugsøkonomi ved landbohøjskolen fra 1942 til 1964. Billedet er fra hans 60 års fødselsdag, hvor han overrækkes et festskrift af lic. agro. S. P. Jensen. Foto: Andelsbladet.

teret Skovgaards egne synspunkter i hans korte, men instruktive gennemgang af landøkonomiens indhold og udvikling.¹⁴

Som bekendt indledtes den moderne debat om forholdet mellem landøkonomisk tænkning og landbrugets udvikling med den engelske landbrugspublicist Arthur Youngs bestræbelser på at gøre sine iagttagelser fra omfattende studieture overalt i England til et litterært anliggende og dermed basis for en teoretisk diskussion. Over titusinder af sider har han skildret engelsk landbrugsvirksomhed som tidens mest moderne, idet erhvervet efter hans opfattelse var midt inde i en omfattende landbrugsrevolution. Med *the Norfolk System* med dets skifte mellem korn og bredbladede foderafgrøder som selve kernen gav det bevis for, at man kunne slippe ud af århundreders stilstand, bundet til forældede driftsformer som for eksempel trevangsbruget inden for landsbyfællesskabets snærende bånd. Hans rejsevirksomhed og hans forfatterskab vakte stor opsigt, også på kontinentet, og vor første professor i landøkonomi, Gregers Begtrup, leverede efter en rejse til det youngske England en begejstret skildring heraf.¹⁵

Selv om Young ikke var synderlig påvirket af Adam Smiths frembrydende liberalisme, hviler hans landøkonomiske system helt og holdent på markedsøkonomiske grundsætninger om fri ejendomsret samt fri konkurrence og foretagsomhed. Det samme kan siges om hans tyske efterfølger Albrecht D. Thaer, da han på sit gods Möglin i Mecklenburg indrettede en moderne landbrugs-

*Figur 13. Albrecht Thaer (1752-1828). Tysk agronom, der dannede skole inden for europæisk landbrugsforskning i humus-teori og planternes ernæring. Hans kendteste værk er *Grundsätze der rationellen Landwirthschaft*, der udkom i 1809-1812 og blev oversat til dansk af J. C. Drewsen. Billede: Wikimedia Commons.*

skole. Her gav han en kvalificeret undervisning i det emneområde, han kaldte det rationelle landbrug, og der netop tog Arthur Young som sit forbillede om end under den nok så tyske betegnelse *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft*, titlen på første bind af hans hovedværk fra 1806, og dermed en sen udløber af oplysningstidens fornuftsdyrkelse. Thaers lære byggede helt på liberalistiske ideer om fri foretagsomhed og ejendomsret på rent markedsøkonomiske vilkår. Han var ikke nyskabende i teoretisk forstand; hans force lå nok så meget i en systematisering af den eksisterende viden, og han savnede blik for den evne til at tilpasse sig de givne forudsætninger, tidligere tiders landmænd havde besiddet. Hans modelbedrift var det store brug, organiseret på forpagtningsvilkår som i Youngs England. I stedet for at udvide landbrugsvirksomheden til dårligere arealer skulle man efter hans opfattelse intensivere dyrkningen af den allerede kultiverede jord.

I Danmark fik han en begejstret tilhænger i papirfabrikanten og landbrugspioneren J. C. Drewsen på Strandmøllen ved København. Han var medlem af Landhusholdningsselskabets præsidium 1819-30 og påtog sig her at fordanske Thaers hovedværk til *Albrecht Thaers Grundsætninger for Landoeconomien*, I-IV 1816-19. Da han her som i selskabets tidsskrift *Landoekonomiske Tiden* 1814-25 drog de erhvervspolitiske konsekvenser af Thaers og egne synspunkter ved at foreslå, at de danske bøndergårde blev omdannet til større forpagtningsbedrifter efter engelsk mønster, blev han mødt med en kraftig

modstand, som besegledes ved, at Frederik VI kategorisk afviste enhver tanke om at ændre grundlaget for dansk landbrugspolitik.¹⁶ Det blev normsættende for dansk landbrugsudvikling, idet bondebruget, som følge af en stigende engelsk efterspørgsel fra 1830'erne på danske landbrugsvarer, ikke de mindst i deres forædlede skikkelse, blev fremtidens danske modelbedrift. Gårdejeren blev aldrig farmer.

Inden vi slipper kontakten med Albrecht Thaer, kunne det nok være på sin plads at citere følgende grundsætning i Drewsens fordanskning: »...*Jordens Forbedring og Kultur, dreven saavidt muligt grunder frem for alt Statens Vel, Styrke og Rigdom, og at ethvert andet Hensyn i Statsoeconomien altsaa maa underordnes Producternes vedholdende Forøgelse*...«. ¹⁷ Dermed var det landbrugsliberalistiske tema anslået, som i en dansk sammenhæng hørtes helt frem mod Den 2. Verdenskrig. Thaers system dannede en hel skole af tyske landøkonomer med H. W. Pabst som den, som med sine lærebøger videreførte det bedste i mesterens normdannende regelsæt inklusive den noget bizarre opfattelse, at produktionen af staldgødning var den naturlige forbindelse mellem husdyrbrug og markbrug, i realiteten kvægholdets eneste begrundelse. Derfor krævede systemet ufravigeligt sommerstaldfodring, da det for enhver pris gjaldt om at bevare jordens iboende kraft gennem dens humusindhold. Disse sætninger blev i Drewsens formulering nærmest Landhusholdningsselskabets hyrdebrev, da det gennem de såkaldte *amtsbeskrivelser* 1826-44 søgte at thaerisere dansk landøkonomi, og hvis efterklange tydeligt kan registreres i den tyske indvandrer Edward Tesdorpf's grundlæggende holdning som Landhusholdningsselskabets ledende præsident 1860-88.

De danske bønder holdt imidlertid fast ved de nedarvede og hen ad vejen fornyede traditioner med husdyrholdet som en selvstændig og ofte givtig indtægtskilde, og da det engelske marked hen imod 1860 for alvor begyndte at efterspørge forædlede landbrugsprodukter, i første række smør og æg, måtte de i landøkonomiske principspørgsmål lægge nok så megen vægt på den tyske landbrugskemiker Justus von Liebig's lære om at bibeholde jordens næringsmæssige ligevægt ved at tilføre kunstgødning og i det hele taget vurdere landbrugets driftstekniske problemer som et naturvidenskabeligt arbejdsområde. Det ledte frem til danske foregangsmænd på feltet, såsom husdyrforskeren og lægen V. A. Prosch, mejeripioneren Th. R. Segelcke, fodringsforsøgenes nestor, docent N. J. Fjord, pioneren på forsøgsområdet vedrørende foderroer L. Helweg og mange andre.¹⁸

Derved fremkom der et skisma mellem tysk og dansk opfattelse af landøkonomiens grundsætninger, som ikke blev mindre ved, at de to landes landbrugs-systemer økonomisk som politisk gik hver sin vej, da det amerikanske præriekorn fra 1870'erne truede med helt at udkonkurrere nord- og vesteuropæisk

kornlandbrug. Danskerne valgte da helt at omlægge produktionen til animalske landbrugsvarer, medens tyskerne fra 1880'erne radikalt omstemte deres landbrugspolitiske opfattelse fra frikonkurrence til toldbeskyttelse af deres nationale produktion. Deres ledende landøkonom på den tid, A. G. L. von der Goltz indarbejdede da også den nye protektionisme i sine lærebøger, men det er interessant at bemærke, at hans efterfølgere Friedrich Aereboe og J. H. T. Brinkman lige så kraftigt gik ind for, at de tyske landmænd skulle følge det danske eksempel og da i muligt omfang satse på husdyrbruget med en liberal frihandelslinje som ledetråd.

Den tyske form for *agrarpolitik* rummede også krav om økonomisk og politisk støtte fra lovgivningsmagtens side, fordringer som også danske landøkonomer noget tøvende kunne medunderskrive, men de havde her den fordel, at andelsbevægelsens udvikling som en demokratisk anlagt fundering af den almenpolitiske proces i sig selv motiverede en øget statsstøtte til gårdmændenes og husmændenes andelsorganiserede driftsformer, forudsat at man stedse holdt sig inden for de rammer, som hensynet til frihandelen med forædlede landbrugsprodukter satte. Frihandelens kritikere, som også fandtes på vort hovedmarked England, skulle meget nødig kunne påvise, at øget statsstøtte til konsulentvirksomhed, forsøgsvirksomhed, transportforbedringer og så videre i realiteten var en slet maskeret form for massive subsidier. Den almengørelse eller om man vil forædlingsproces, dansk landbrugspolitik undergik i konsekvens af andelsbevægelsens flerstrengede virksomhed, mangler endnu at blive undersøgt til bunds.

De effektive landmænd og de andre

I en tid, hvor et andelsorganiseret landbrug efter landmændenes opfattelse ikke uden videre kan karakteriseres som et profitsøgende, privatkapitalistisk erhverv, kræver det imidlertid ingen særlig motivering at yde statsstøtte til foranstaltninger, som dels kan øge produktiviteten på dårligere jorde, dels kan forbedre og udvide den allerede dyrkede jord. Det fordrede imidlertid, at man rent regnskabsmæssigt kunne dokumentere gårdmands- og husmandslandbrugets aktuelle indtjeningsevne, udtrykt i generelle, økonomiske termer. Her kom den tyske landøkonom W. H. Howards værk fra 1903 *Landwirtschaftliche Buchführung* til at spille en vigtig rolle, fordi han her ud fra praktiske erfaringer præsenterede en brugbar metode til at forene en række individuelle regnskabsresultater til et landsomfattende hele. Det fik også betydning for Danmark, fordi V. E. Maars efterfølger som professor i almindelig landbrugslære ved landbohøjskolen, O. H. Larsen (1875-1955) efter studiebesøg hos blandt andre Friedrich Aereboe i Berlin og Ernst Laur i Zürich fik oprettet Det landøkonomiske Driftsbureau under Den 1. Verdenskrig.¹⁹

Figur 14. Friedrich Aereboe (1865-1942). Tysk landøkonom, Fra 1906 var han med enkelte afbrydelser professor i landøkonomi ved landbohøjskolen i Berlin. Relief fra 1931.

Det må her pointeres, at O. H. Larsen mere end nogen anden dansk landøkonom var stærkt påvirket af den allerede nævnte *Ernst Laur* (1871-1964), schweizisk landøkonom og bondepolitiker. Han blev kendt i internationale landbrugskredse ved i 1911 at udgive et større værk om landbrugets driftsøkonomi på regnskabsmæssig baggrund, men havde også leveret flere bidrag til studiet af landbrugets socialøkonomiske indkomst. Gennem hele sin virksomhed, som også indbefattede rollen som sekretær for det schweiziske bondeforbund i Brügg, havde han bestræbt sig på at påvise familiebrugets berettigelse, selv om de økonomiske konjunkturer stundom skulle gå det imod. Selv om han her især tænkte på sine hjemlige bjergbønders udsatte stilling ved stærkt fallende priser på landbrugsvarer, kunne en O. H. Larsen med sin store interesse for husmandsbrugets driftsøkonomi hos Laur finde synspunkter, som kunne forklare og dermed retfærdiggøre den store arbejdsydelse, det mindre familiebrug og dermed det danske husmandsbrug måtte præstere for at få en tilpas stor årsindtægt, noget som i sig selv motiverede en særlig hensyntagen fra det omgivende samfunds side.

Med stigende intensitet opnås voksende rentabilitet, hævdede Laur og med ham O. H. Larsen med brod mod de kritikere, som med udgangspunkt i tyskeren J. H. von Thünens snart århundredgamle forskningsresultater hævdede det aftagende udbyttes jernhårde lov. Det satte efter deres opfattelse en skarpt markeret grænse for landbrugets investeringer i arbejdskraft og kapital. O. H.

Figur 15. Ernst Laur (1871-1964). Schweizisk landøkonom og gennem mange år professor ved landbohøjskolen i Zürich, og desuden sekretær for det schweiziske bondeforbund i Brügg. Foto: ETH-Bibliothek Zürich.

Larsen leverede gennem sit landbrugshistoriske forfatterskab, især sin samling af forelæsninger *Landbrugets Historie og Statistik*, der kom i første udgave 1921, et indirekte forsvar for sine laurske synspunkter.

Ernst Laur blev på mange måder et omstridt navn i dansk landbrugspolitik i 1920'erne. På det tidspunkt gjaldt Thomas Madsen-Mygdals landbrugsliberalisme på andelsvilkår ubetinget som det officielle udtryk herfor, og her var ingen plads til overs for en Laurs kætterske synspunkter på prisdannelse på landbrugsvarer under fornøden hensyntagen til lokale produktionsomkostninger, ligesom i Schweiz! Desuden skulle landbrugseksportører som Danmark og Holland efter Laurs opfattelse ikke uhindret have lov til at drukne markedet med deres abnormt billige produkter. Flere gange i 1920'erne tørnede Madsen-Mygdals og Laurs synspunkter voldsomt sammen i Folkeforbundets regi, hvor alene ordet *toldbeskyttelse* kunne få de danske frihandelsfolk op af stolen. Rent galt gik det, da Laur på Den internationale Landbrugskommissions generalforsamling i Antwerpen august 1930 kort og godt så løsningen på landbrugets internationale afsætningsproblemer i oprettelsen af et fællesmarked og dermed fulgte de signaler, der udgik fra førende amerikanske landbrugsøkonomer om relevante kriseløsninger gennem hensigtsmæssige form for marketing, ja markedspleje i det hele taget.²⁰

Den allerede citerede jubilæumsberetning fra Landøkonomisk Driftsbureau rummer i øvrigt et afsnit III med overskriften *Landbrugets samfundsmæssige*

Betydning, og her lægges der ikke skjul på de fordele, landbrugslandet Danmark har haft og fortsat vil have af sit modererhverv. I mellemkrigstiden har overskudseksporten af landbrugsvarer således dækket 80-90 % af merimporten af ikke-agrare varer. Desuden har danske forbrugere under normale forhold haft store fordele ved at kunne købe fødevarer til billige eksportpriser. Det måtte desuden vække til fornøden eftertanke, at dansk landbrug under krigsforhold ikke alene måtte ernære befolkningen, men også gennem sin eksport finansiere importen af livsvigtige tilførsler udefra. Den store landbrugsudstilling på Bellahøj 1938 i 150-året for stavnsbåndets ophævelse havde i øvrigt været et første udtryk for den erkendelse fra landbrugsledelsens side, at man på vej mod en industriel tidsalder kunne gøre bedre brug af landbrugshistoriens og landbotraditionens normgivende rolle. Det havde man med egne øje kunne konstatere i Hitlers Tyskland, hvor landbrugets historiske rolle som nationens fundament, materielt som åndeligt, var blevet behørigt knæsat gennem det tyske Reichsnährstand-system for produktion og afsætning og de dertil sluttende arvegårdslove på basis af Blut und Boden-filosofien.²¹

I sit tidligere nævnte arbejde fra 1956 lagde K. K. Skovgaard dog luft til visse af Ernst Laurs landøkonomiske grundsynspunkter, koncentreret som de var omkring tre temaer: driftsplanlægningen, bedrifternes regnskabsmæssige kontrol og prispolitikken. Det var »en sammenblanding af driftsøkonomi og erhvervs politik, der senere har vist sig meget uheldig...«, mente han.²² Alligevel måtte han opleve, at en af hans elever, lic. agro. S. P. Jensen, da leder af Landbrugsrådets og Landboforeningernes økonomisk-statistiske sekretariat, ved et seminar i et seminar i Nordens Bondeorganisationers Centralråd efteråret 1967 gjorde sig til talsmand for en erhvervs politisk løsning af landmandens økonomiske problemer ved at sikre den effektive landmand en rimelig årsindtægt gennem langsigtede produktionsaftaler om nærmere angivne mængder og kvaliteter, alt sammen under Monopoltilsynets kontrol.²³ Desuden skulle andelsbevægelsen kaste nogle af sine overlevede dogmer overbord. Disse synspunkter, som i følge sagens natur ikke kunne ligge langt fra en Anders Andersens opfattelse, rimede godt med den førhen så kætterske Ernst Laurs tanker om indkomstmaksimering som et nyt kriterium for landøkonomisk rationalitet, ja hans grundopfattelse af landbrugets samfundsøkonomiske indkomstdannelse. En anden af Skovgaards elever, Jørgen Skovbæk, sekretariatschef i De danske Landboforeninger 1966-1996, har over for mig bekræftet, at Skovgaard – og med ham Skovbæk – principielt foretrak Friedrich Aereboes landøkonomiske grundopfattelse, liberalistisk stemt som den var, frem for Laurs.

Anders Andersen drog ret hurtigt den politiske konklusion af S. P. Jensens

synspunkter på indtægtsskabelsen ved at fastslå, at kun de effektive i landmændenes kreds skulle fragtes med over i en ny tid. De hjemløse bønder og husmænd måtte enten omskoles til andet arbejde eller komme på støtten.²⁴

Anders Andersen contra Frederik Heick

Heick-udvalget af 1962 må have arbejdet ganske målbevidst og effektivt. Allerede den 22. januar 1964 forelå en delbetænkning om grundforbedring, et resultat af otte møder og i det hele taget en livlig aktivitet i det jordpolitiske år 1963. Efter en ret kort redegørelse for grundforbedringens institutionelle historie som en statsstøttet foretelse gik udvalgets flertal ind for en videreførelse af den eksisterende lovgivning på området, men derefter delte vandene sig. Udvalget ville som helhed fortsat yde statstilskud til arbejdet, dog kun 20% mod førhen 50%. Satsen kunne dog forhøjes, hvis der brugtes anviste arbejdsløse til projektet. Restfinansieringen via 12-årige lån i de normale realkreditinstitutioner skulle i følge udvalgets flertal stadig have fortrinsret forud for alle privatretlige hæftelser. Det var dog en betingelse herfor, at den tilsigtede værdiforøgelse *væsentligt* oversteg omkostningerne og garanterede rettidige afdrag på lånet. Desuden skulle arbejdets udførelse tilses af en godkendt sagkyndig, Hedeselskabet! Gik flere lodsejere sammen om et projekt, kunne der desuden bevilges statslån hertil. Et mindretal, økonomerne Skovgaard og Milhøj, ville erstatte fortrinsretten med en statsgaranti på maksimalt 13 år for grundforbedringslån, og de skulle indestå i ejendommen ved et eventuelt ejerskifte. Milhøj afviste dog enhver form for statstilskud. Omvendt ville et mindretal hos flertallet og da med Heick i spidsen inddrage vanding under begrebet grundforbedring. De respektive synspunkter ledte frem til to lovforslag, flertallets med fastholdt, men reduceret tilskud og med absolut fortrin og d'herrer Skovgaard og Milhøjs barberede forslag, ganske vist med tilskud, men med begrænset fortrinsret og uden tilføjelsen til paragraf fem i flertalsforslaget om forpligtelsen til at lade en sagkyndig godkende arbejdet.

Omkring økonomien i grundforbedringen mente udvalget som helhed, at der var ført beviser for, at *»disse arbejder på en hensigtsmæssig måde kan anvendes til at hidføre en gunstig virkning på landbrugsproduktionen«*. Derfor burde staten som hidtil bidrage til dets finansiering, mente alle bortset fra Milhøj, som nok kunne se, at den slags foranstaltninger var til fordel for landbrugets økonomi, men at han ud fra den eksisterende beskæftigelsessituation ikke kunne få øje på de samfundsøkonomiske fordele herved.

På landbokommissionens møde den 12. marts 1964 godkendte dens flertal udvalgsflertallets lovforslag, idet man dog hævdede tilskudssatsen til 25%. Anders Andersen, og med ham otte ledende organisationsfolk fra landbruget, ville dog yde højere tilskud til større vandløbsreguleringer. Næsten samme kreds

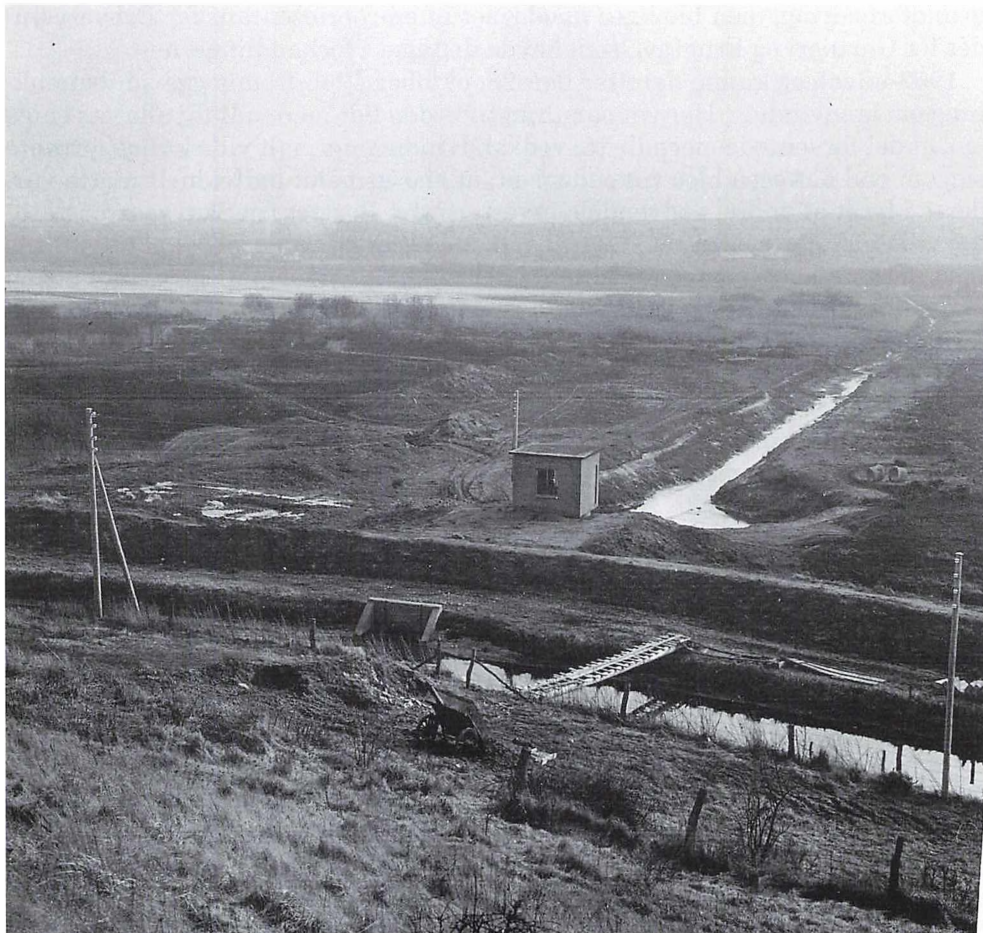
ville endvidere opfatte egen arbejdsindsats som tilskudsberettiget. Det afviste imidlertid et andet mindretal inklusive Heick, som nok tænkte på Hedeselskabets rolle i den sag. Konsulent Kurt Hansen fra Det økonomiske Sekretariat og den socialdemokratiske politiker, forhenværende landbrugsminister Carl Petersen, kunne dog acceptere lovforslaget minus statstilskud, medens Viggo Heegaard fra Arbejdsmandsforbundet krævede brugt anviste arbejdsløse, hvis der skulle ydes tilskud. De to økonomer, Poul Nyboe Andersen og Skovgaard, vendte sig mod fortrinsretten, juristen Tolstrup var enig heri og var imod statstilskud. Syv medlemmer var imod at opfatte vanding som tilskudsberettiget grundforbedring, men blev her imødegået af en repræsentant for Erhvervsrådet for Gartneri og Frugtavl, som havde deltaget i forhandlingerne.

1962-udvalget kunne derefter den 28. oktober 1965 fremlægge sin betænkning om landvinding. Her var samdrægtigheden lidt mere udtalt; alle var enige om, at det forventede merudbytte ved landvinding normalt ville kunne forrente sig, om end det også blev tilkendegivet, at spørgsmålet individuelt måtte vurderes i lyset af andre, nødvendige investeringer. Bortset fra Skovgaard og Milhøj ville man fortsat yde et statstilskud, men kun på en fjerdedel af udgifterne mod førhen halvdelen eller totredjedele. Afdragstiden for landvindingslån skulle fortsat være 20 år. Som *landvinding* ville udvalget forstå vandløbsreguleringer i bred forstand, vandsænkning i søer samt kystsikring og digearbejder efter de herfor gældende love. Landvinding på søterritoriet, det nok så omstridte tema, måtte afvente en særlig lovgivning for hvert enkelt tilfælde.

I betænkningens kapitel IX havde udvalget redegjort nærmere for dets overvejelser om »den samfundsmæssige vurdering af afvandingsarbejder og landvinding på søterritoriet«, som det udtryktes, og dér måttet konstatere, at selv om loven snævert tilsigtede landbrugsproduktionens tarv, synes disse arbejder »at kunne have videre virkninger for andre erhverv og interesser...«. Den efterfølgende dokumentation helliges dog de kontante virkninger i form af øget landbrugsareal til erstatning for afståelse af jord til andre formål, bedre og sikrere dyrkningsbetingelser, medens det om Naturfredningsrådets forsigtigt udtrykte ønske om at få indflydelse på landvindingssagerne bemærkes, at det i så fald kun kunne gælde søterritoriet, hvor staten havde højhedsret, medens de i øvrige tilfælde måtte være de private lodsejere, der håndhævede brugsretten. Fiskerimisteriets hævde af særlige fiskeriinteresser, der skulle kunne komme i klemme ved landvinding, afvises ligeledes. Der kunne tjenes flere penge at drive landbrug end ved at fiske, påpegedes det.

Da sagen kom for i landbokommissionen, var der ret stor enighed om at støt-te flertalsindstillingen om fortsat statstilskud til landvinding. Landboretens Flemming Tolstrup gjorde dog opmærksom på, at landvindingsloven ikke tilsikrede de berørte grundejere samme retsbeskyttelse som vandløbsloven af

1949. Et magtfuldt underudvalg eller enkeltmedlem kunne da trumfe en beslutning igennem på tværs af modstand i lodsejerkredse. Fem landbrugsfolk anført af Anders Andersen var utilfreds med at sænke tilskudssatsen og ville have fastslået en lavere rentefod end markedsrenten; seks embedsmænd gik imod tilskud, og en enkelt ønskede som Tolstrup helt loven afskaffet. Viggo Heegaard ville som i spørgsmålet om grundforbedring alene støtte landvinding som beskæftigelse for arbejdsløse.

Figur 16. Slivsø syd for i Haderslev blev tørlagt i 1958 med støtte fra landvindingsloven. I 2004 blev arealet atter sat under vand. Foto udlånt af Hedeselskabet.

Resultatet blev de to love af den 8. juni 1966, Hedeselskabets jubilæumsår, hvor man fastsatte tilskudssatsen til 25 % for såvel grundforbedring som landvinding. I sidstnævnte tilfælde kunne man dog, som Anders Andersen ville det, under nærmere angivne omstændigheder hæve satsen til 50 %. Ingen af partierne og slet ikke de regeringsbærende havde ødslet med de store navne i den sag bortset fra Venstres Peter Larsen, idet man nok havde regnet med en smertefri gang gennem Folketinget. Man havde imidlertid glemt at tage SF ved Morten Lange i ed; ved 1. behandling efterlyste han en klar samfundsmæssig gevinst ved den slags arbejder, og i betænkningen fra udvalget om landvindingsloven fandt han det *»helt uantageligt, at samfundet skal finansiere ødelæggelse af naturværdier for en ofte tvivlsom landbrugsmæssig gevinst...«*.²⁵ Ikke desto mindre blev loven enstemmigt vedtaget om end med den reservation på falderebet, at ingen landbrugsejendom kunne få mere end 15.000 kr. i tilskud de første 5 år, en begrænsning som Venstres, De Konservatives og De Uafhængiges ordførere stærkt beklagede.

Den 25. marts 1970 samledes det hele i en lov om grundforbedring og vandløbsregulering. Nu var den slags tilskudsberettigede arbejder i det store og hele reserveret hidtil udnyttede landbrugsarealer, og statstilskuddet blev begrænset til 25 % af samtlige udgifter. Allerede godkendte arbejder skulle dog gennemføres efter de gamle regler. SF ved Holger Vivike gjorde dog på forskellig vis ophævelser. Landet savnede ikke landbrugsjord og den, der allerede fandtes, forrentede sig dårligt, hævdede han. Med enkelte ændringer, nærmest af redaktionel karakter, vedtoges loven enstemmigt med 129 stemmer. Et forslag om at lade naturfredningsmyndighederne indtræde i afvandingsudvalget blev afvist med den begrundelse, at afvandingsager en lang årrække altid var blevet forelagt Dansk Naturfredningsforening under sagernes indledende behandling.²⁶ Som i 1966 blev afvandingsloven i 1970 fulgt til dørs af en revideret lov om udlån til sammenlægning, supplerings samt oprettelse af mindre jordbrug med mere samt lov om udlån til arbejderboliger på landet.

Et jubilæum og dets efterklange

Frederik Heick kunne på baggrund heraf ikke være utilfreds med de opnåede resultater inden for afvandsarbejdet, og Det danske Hedeselskabs 100-års jubilæum den 28. marts 1966 blev da også fejret under stor bevågenhed fra massemediernes side. Dr. Skrubbeltrangs indholdsrige jubilæumsværk havde ikke taget glansen af Dalgasmyten om Hedeselskabet som udtryk for folkets iboende genrejsningskraft efter nederlaget i 1864, men nok rensset den for slagger og andre urenheder.

Og i mellemtiden var jeg i al stilhed gået i gang med at udforske Hedeselskabets moderne historie, idet det stod klart, at jeg ikke skulle og for den sags

skyld ikke ville skrive noget dybtloddende om Heick-perioden efter 1959. Det ligger i genrens natur, at man ikke går for tæt ind på endnu ikke afsluttede forløb. Jeg havde også rigeligt at gøre med at få analyseret de forudgående perioder efter 1914, hvortil kom, at jeg fra den 1. februar 1968 var blevet ansat som amanuensis ved et nyoprettet institut under faget historie ved Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie med de to professorer, historikeren Kristof Glamann, min lærer på universitetet og økonomen Svend Aage Hansen, som initiativtagere. Jeg skulle især hellige mig arbejdet på at genetablere et større prishistorisk projekt fra tiden lige efter Den 2. Verdenskrig, studiet af priser og lønninger i Danmark 1660-1800. Desuden stod det hurtigt klart, at der med stillingen var forbundet en del undervisnings- og vejledningsarbejde, så jeg havde i løbet af 1968 og 1969 nok at se til.

Takket være en særdeles god medhjælp fra tre ældre historiestuderendes side fik jeg dog efterhånden dannet mig et overblik over det vigtigste kildemateriale og dets iboende muligheder. Periodiseringen stod ret hurtigt klart for mig. Første afsnit skulle helliges dialogen mellem grundforbedring og hedebeplantning 1913-33 og da bygget op omkring Claudi Wesths storlinede, men fejlslagne forsøg på at gøre grundforbedring og landvinding til en integrerende del af en genskabt *hedesag*, andet afsnit med grænserne 1933-46 skulle handle om Hedeselskabets delvis selvskabte rolle som et officielt bureau til afhjælpning af krise- og krigstidsproblemer, ikke mindst på beskæftigelsens område, og endelig Hedeselskabet i produktionslandbrugets tjeneste i moderniseringsfasen 1945-59.

I alle tre faser måtte selskabets videreførsel stå i centrum, for Claudi Westh var ikke ene om at stille den diagnose, at hedesagen, forstået som beplantning og skovbrug på de jyske hedearealer, ikke længere fremstod i forklaret skær som et selvmotiverende nationalpatriotisk initiativ, hævet over koldsindige beregninger over udbytte, rentabilitet og lignende. Disse bestræbelser, en regulær overlevelseskamp om man vil, kunne jeg ikke se noget odiøst i; det må være enhver hjælpeorganisations ret at forsøge at overbevise opinionen og især de politiske myndigheder om ens fortsatte nytte og anvendelighed. At kritiske røster om det nyttige i fortsat at støtte et hedeselskab med dybe rødder i en fortidig virkelighed nu blev sekunderet af naturfredningens voksende vennekare, måtte i 1960'erne vække dyb bekymring i Hedeselskabets ledelse.

Heick var ikke en kampens natur; til gengæld besad han et særligt talent for at få Hedeselskabets kritikere draget ind i en debat, en dialog, hvor han på den ene side søgte at få modstanderne til at forstå det berettigede i at give de hårdt arbejdende landmænd på dårligt afvandede arealer en hjælpende hånd og på den anden lod skinne igennem, at Hedeselskabet ikke stod fremmed over for tanken om at gå ind i arbejdet på at gøre noget effektivt ved husholdningernes

nok så store *afvandingsproblemer*. Naturen måtte ikke dynges med til industrisamfundets voksende bjerge af affald og veritable springfloder af spildevand, sådan som ingen ringere end N. F. S. Grundtvig allerede havde forudset det i sin samfundspolitiske digtning *Maskeradeballet i Danmark* fra 1808. Men kunne Heick mon få opbakning hertil fra sin bestyrelse, for hvis absolutte flertal afvanding i traditionel forstand fortsat stod i naturlig forlængelse af den oprindelige *hedesag*, et kodeord for dyrkningen af den danske kulturjord ud til sidste plovfure?

Ved vore ganske sjældne arbejdsfrokoster på *Messing-Jens* ytrede Heick sig kun indirekte om den slags overvejelser, ja samtalen eller snarere enetalens hovedtema var de folkelige og politiske grundsynspunkter, der stod hans hjerte nærmest. Og det kunne være både oplysende og fornøjeligt for en noget yngre tilhører, da Heick var en god fortæller, der nød at berette om sit liv, eller skulle jeg snarere skrive sit *politiske* liv. Han levede og åndede for politik, og kostelig var hans beretning om dengang, da han med fare for sit liv løb under bommene i Rødekro og derefter sprang på lyntoget mod København og nåede rettidigt nok frem til at kunne være med til at vælte den socialdemokratiske Hans Hedtoft-regering med én stemmes overvægt den 25. oktober 1950.²⁷ Jeg har siden da ikke kunnet befri mig for den tanke, at Heick i virkeligheden håbede på at kunne genoptage den politiske karriere, han havde måttet lægge i mølpose ved udnævnelsen som direktør for Hedeselskabet.

Det var i hvert fald en offentlig hemmelighed på hovedkontoret på Hjultorvet, at han følte sig dybt skuffet ved VKR-regeringens dannelse i slutningen af januar 1968. I de dage, hvor det foregik, instruerede han hovedkontoret særligt nøje om dagens aftaler uden for selskabets mure, »*hvis Poul Hartling skulle ringe*«, præciseredes det. Men Venstres leder og designeret udenrigsminister Poul Hartling ringede ikke og tilbød den post som landbrugsminister, Heick givet havde forhåbninger om at få. I følge Tage Kaarsteds oplysninger fik Anders Andersen posten som landbrugsminister tilbudt, men betakkede sig. Han stiledede noget højere i regeringshierarkiet lige som Thomas Madsen-Mygdal i 1913. I stedet foreslog han Peter Larsen fra Otterup-kredsen på Nordfyn.²⁸ Han var medlem af Landbokommissionen af 1960 og af Statens Jordlovsudvalg; desuden havde han haft flere betydningsfulde ordførerskaber for Venstre, ikke mindst under de besværlige jordlovsforhandlinger 1962-63.

På forhånd måtte det anses for givet, at Anders Andersen måtte foretrække den yngre Peter Larsen frem for den aldrende Heick. Anders Andersens kontante og økonomisk-rationelle grundholdning stemte kun dårligt overens med Heicks noget impulsive og lidet systematiske reaktionsmønstre. Dennes venlige og lunerige adfærd, krydret som den var med en udtalt fortællerglæde, kunne imidlertid let forlede folk til at tro, at han var lidt overfladisk og ikke

Figur 17. Hedeselskabet havde fra 1907 hovedkvarter på Hjulторvet i Viborg. Indtil da holdt selskabet til i Århus. Foto udlånt af Hedeselskabet.

besad større evner til at tænke strategisk. Intet kunne være mere forkert. I få ord kunne han give et skarptegnet signalement af mennesker og sagsforhold, han kom i berøring med, parret med en dyb menneskelig indsigt og forståelse på et kristent værdigrundlag. Hans signalement af dr. Skrubbeltrang, menneskeligt som fagligt, kunne ingen historiker have gjort anderledes eller bedre.

Hvis Anders Andersen undertiden kan have ønsket sig en nok så gennemarbejdet dagsorden lagt frem for Hedeselskabets bestyrelse end den, Heick præsterede, kunne han og hans kolleger ikke overse, at Heicks runde og venlige personlighed gav ham mulighed for at bilægge eller i hvert nedtone de konflikter, Hedeselskabet i stigende grad blev stedt i som følge af naturvennernes hidsige kritik. Endelig kan det være, at Peter Larsen som landbrugsminister efter Anders Andersens personlige vurdering ville være mere påvirkelig end en Heick, når det kom til hårde forhandlinger om landbrugsstøttens form og indhold.

Set fra mit yderst beskedne hjørne af Hedeselskabets virksomhed var jeg godt tilfreds med, at Heick fortsatte som direktør, fordi han på ingen måde blandede sig i mit arbejde, men omvendt støttede det på alle måder. Det var en travl tid. I årene 1968-69 faldt den egentlige arbejdsperiode, hvor mine medhjælpere og jeg søgte at finde frem til det arkivmateriale, som kunne belyse den generelle problemstilling, og det var da til stor hjælp, at det meste stadig befandt sig i Viborg og derfor ikke var underkastet arkivlovens kassationsbestemmelser. I 1970 begyndte da sammenskrivningen, og efterhånden som den

Figur 18. Knud Sandahl Skov (1922-2005) blev agronom fra landbohøjskolen i 1947 og overtog direktørposten i Hedeselskabet i 1971 efter Heicks pludselige død. Sandahl Skov sad på posten frem til 1986 i en periode, hvor selskabet måtte indskrænke mandskabet betydeligt på grund af vigende statstilskud til grundforbedring. Foto udlånt af Hedeselskabet.

dygtige og yderst påpasselige sekretær, Aase Johansen, forvandlede mine sedler til et rigtigt manuskript, kom der form over skildringen. Den blev efter aftale med Heick læst af kontorchef Dalberg-Larsen og afdelingschef K. Sandahl Skov, selskabets senere direktør, og jeg har ingen erindring om, at det gav anledning til andet end venlige og forekommende bemærkninger. På et tidligt tidspunkt fik manuskriptet uden kommentarer arbejdstitlen *Fra hedesag til samfundssag*, fordi jeg hermed gerne ville signalisere virksomhedens gradvise udvidelse og nu med offentlig repræsentation i bestyrelsen.

I begyndelsen af marts 1971 fik jeg imidlertid et brev fra Heick, som indbød mig til at deltage i middagen efter et bestyrelsesmøde på Hotel d'Angleterre den 30. marts. Årsagen var den, at bestyrelsens formand, godsejer A. Olufsen var utilfreds med nævnte titel, idet den efter hans opfattelse kunne virke noget diskriminerende over for en tidligere periode, hvor de to begreber nærmest skulle være synonyme. Heick sluttede sit brev med at bede mig overveje sagen meget nøje og fremsatte i øvrigt den tanke, at den jo blot kunne hedde *Hedesag og Samfundssag*, efterfulgt af første binds titel *Det indvundne Danmark*.

Jeg mødte følgelig op på d'Angleterre den 30. marts klokken 18, men blev af ekspeditionen anmodet om at vente i vestibulen, forsynet med et glas. Det varede lidt, inden Heick kom ned til mig, og jeg blev lidt paf ved at se den ellers så smilende mand virke så alvorlig med et forpint udtryk i ansigtet. Jeg erindrede da, at han nogle uger tidligere ved et planlægningsmøde på Gyldendal om bogens endelige redaktion ikke var helt i topform. »*Det kan blive nogle hårde drøftelser*«, sagde han uden omsvøb. Dertil svarede jeg, at jeg var forberedt og kunne på hans direkte forespørgsel bekræfte, at jeg havde et par ideer til en anden titel. »*De må hellere være forberedt på at blive mødt med en alvorlig kritik af navnet*«, sagde han, mens vi langsomt gik op ad trappen. Det var tydeligt, at det kneb for ham at klare den slags anstrengelser.

Bestyrelsen sad nu ved kaffen, og jeg blev efter en kort præsentation budt en kop med, hvorefter Heick kort fremlagde problemet under den synsvinkel, at Hedeselskabet var yderst tilfreds med manuskriptet, men at titlen voldte problemer. Selv opfattede han den ikke som stødende, men for at undgå eventuel kritik fra hedeboendernes side var det nok bedre at finde frem til en anden formulering. Næppe var han færdig, før Anders Andersen tog ordet og fremsatte en kraftig formuleret kritik af titlen. Det var efter hans opfattelse helt misvisende at give folk det indtryk, at hedesagen ikke var 100 % identisk med samfundets hele og fulde interesse. Det ville være aldeles malplaceret og hjerteløst, hvis Hedeselskabet lagde navn til noget sådant. Jeg forklarede spagfærdigt, at jeg aldeles ikke havde i sinde at klandre mindet om hedens pionerer, men hovedtemaet i min bog og for så vidt også Skrubbeltrangs første bind var jo netop, at det omgivende samfund ikke uden videre tog hedesagen som noget engang givet og dermed fuldt ud støttværdigt. Det afviste Anders Andersen prompte og mente i øvrigt, at når jeg nu havde brugt ordet *selskabspolitik* om Hedeselskabets interne overvejelser, var jeg galt afmarcheret.

Godsejer Olufsen og to-tre andre medlemmer gav nu tilslutning til Anders Andersens kritik, men »*vi vil naturligvis ikke rette i Deres bog*«, understregedes det. Jeg kan blive ganske stædig, hvis man træder mig over tærne, så jeg forsøgte nok engang at forsvare mit standpunkt, men det lettede unægtelig på stemningen, da jeg derefter ventilerede et par kompromiser, herunder *Hedesagen under forvandling*. Heick skyndte sig da at fastslå, at her lå nogle muligheder for en heldig løsning. Dermed ebbede debatten ud, men min sidemand, repræsentantskabets formand, godsejer Chr. Mourier-Petersen, greb da hurtigt ud efter cognacflasken og sagde: »*Nu har De sandelig fortjent en hjertestyrkning!*« og skænkede mig det største glas cognac, jeg nogensinde har fået. Jeg var godt sulten, da jeg kom hjem til Nærum og kunne berette om mit første møde med Anders Andersen. Mage til politisk råstyrke og ueftergivenhed har jeg aldrig mødt, hverken før eller senere. Jeg har interviewet ham flere gange

siden, men han har aldrig nævnt vort lille mellemværende om titlen på bogen om hedesagens skærmydsler 1914-66. Én ting stod mig helt klart under d'Angleterre-mødet: Hedeselskabets stærke mand var Landboforeningernes Anders Andersen, en naturlig følge af Hedeselskabets sporskifte i 1920-21, hvorved Landboforeningerne med den kommende landbrugsleder Henrik Hauch som talsmand fik et ganske stort ord at skulle have sagt.²⁹

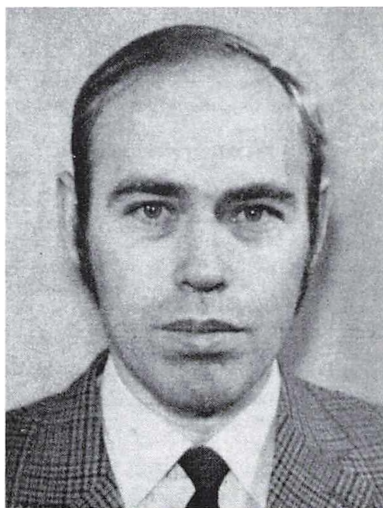
En afsked

I løbet af april 1971 blev de sidste detaljer om bogens titel og redaktion sat på plads, og den 12. maj mødtes direktør Heick på Gyldendal med bogens dygtige tilrettelægger Mogens Poulsen og mig. Heick så på ny træet og forpint ud, og forlod et par gange mødet. Alligevel virkede han inspirerende og gav flere gange udtryk for, at han »og de andre i Viborg« glædede sig til at se bogen i dens endelige udformning. Da han og jeg gik derfra, spurgte han, om vi skulle spise frokost sammen, men det lå i tonefaldet, at han helst ville være fri. Vi sagde da farvel og på snarligt gensyn, og håndtrykket var fast som sædvanligt. Derefter hankede han op i sin tunge mappe og gik langsomt og tungt ned ad Købmagergade. Dagen efter ringede Dalberg-Larsen og fortalte, at Heick var blevet syg efter hjemkomsten og var blevet indlagt med en alvorlig lidelse i maveregionen. Kræften havde desværre bredt sig, og snart stod det klart, at tilfældet var håbløst. I virkeligheden blev mødet på Gyldendal Heicks sidste arbejdsdag. Dalberg-Larsen fortalte senere, at Heick havde taget tilskikkelsen med en stoisk ro og havde oven i købet haft styrke nok til at tage afsked én for én med sin familie og sine nærmeste venner.

Udover den vemod jeg naturligt måtte føle ved, at et fireårigt arbejdsforhold og et personligt bekendtskab skulle slutte på den måde, kastede Heicks død den 16. september 1971 en mørk skygge ind over arbejdet på at gøre bogen færdig. Det viste sig nemlig, at der ikke forelå endelige aftaler om bogens udgivelse, og hvad der var endnu værre dens økonomi. Det lykkedes dog selskabets interimistiske ledelse at finde en løsning på sidstnævnte problem, men Heicks planer om at lægge bogen på bordet ved en større sammenkomst efteråret 1971 »med presse på og det hele«, som han udtrykte det, blev der intet af. Ligeledes gik det med tanken om at lade mig præsentere værket på et større møde med Hedeselskabets medarbejdere. Bestyrelsen var dog så venlig at invitere mig til en afskedsfrokost, hvor formanden, godsejer Olufsen takkede mig for det præsterede arbejde: »Vi er ikke enig med Dem i flere ting, men De gik frisk til sagen trods de store vanskeligheder, der var forbundet hermed, og det siger vi Dem tak for«, sagde han i en kort tale, citeret efter erindringen.

Måske vil folk opfatte disse forfatterkommentarer som småsure og vurdere dem som en slags primadonnanykker. Faktum er imidlertid, at jeg dengang

Anden del af Hedeselskabets historie er nu udkommet

Amanuensis E. Helmer Pedersen

Det danske Hedeselskab har i kommission på Gyldendals Forlag udsendt »Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914-1966«, udarbejdet af amanuensis Erik Helmer Pedersen ved Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet. Bogen er en fortsættelse af Fridlev Skrubbeltrangs store værk fra 1966: »Det indvundne Danmark«, der omhandlede selskabets udvikling fra dets stiftelse i 1866 og til tiden omkring 1. verdenskrigs udbrud i 1914.

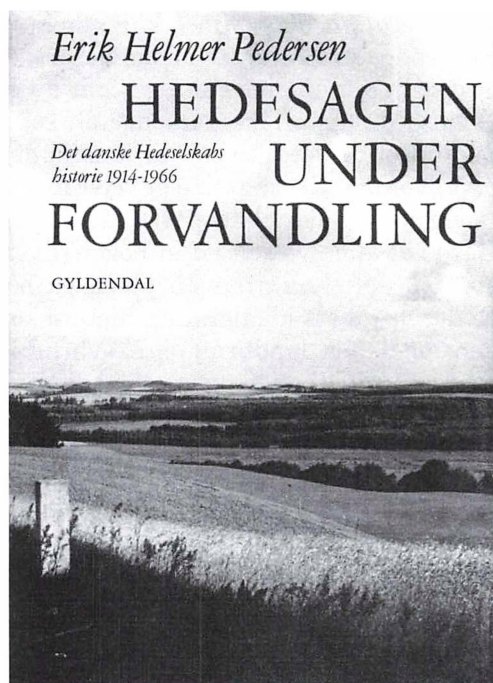
Fælles for begge værker er, at de er udarbejdet på basis af samtidigt kildemateriale, og at forfatterne uden begrænsninger af nogen art har haft adgang til selskabets egne arkiver samt til materiale i privat besiddelse. I den første periode var selskabet i egentlig forstand et »hedeselskab«, der koncentrerede sig om at beplante eller på anden måde udnytte de store hedearealer i hjertet af Jylland med Enrico Mylius Dalgas som sjælen i arbejdet. Herved udøvede Dalgas en virksomhed, der virkede som vejledning og inspiration langt ud over hans død i 1894. På denne baggrund koncentrerer Fridlev Skrubbeltrangs »Det indvundne Danmark« sig naturligt nok om Dalgas' pionerindsats, set på baggrund af tidligere

epokers opdyrkningsbestrebelse, medens Helmer Pedersens »Hedesagen under forvandling« behandler de vanskeligheder og problemer, der opstod i forbindelse med selskabets omdannelse til serviceorgan for hele det danske jord- og skovbrug, ja for samfundet i videste forstand. At forvandle noget eksisterende er ofte en større kunst end at danne noget nyt; Helmer Pedersens fremstilling viser tydeligt, at det krævede en J. C. Christensens styrke og forhandlingskunst at skabe balance mellem den oprindelige hedesag med dens patriotiske overtoner og den nye tids mindre iøjnefaldende, men nok så betydningsfulde indsats for et rentabelt landbrug på den gamle kulturjord.

Takket være den store billedsamling, som redaktør Harald Skodshøj i særlig grad har været med til at opbygge, er det lykkedes billedredaktøren Th. Th. Hove at forsyne »Hedesagen under forvandling« med et væld af gode og velmotive-rede billeder. Dette i forbindelse med bogens smukke og godt tilrettede udformning, som bogtilrettelægger Mogens Poulsen ligesom i 1966 har æren for, bevirker, at det store og statelige værk alene ved sin ydre fremtoning vil tiltrække sig opmærksomhed.

Figur 19. Omtalen af »Hedesagen under forvandling« i Hedeselskabets Tidsskrift 1971, nr. 12, s. 266.

Figur 20. Forsiden af *Hedesagen under forvandling*, der dækker perioden 1914-1966. Bogen udkom i 1971 og er anden del af Hedeselskabets 100-års jubilæumsudgivelse.

som nu ser tilbage på årene i Hedeselskabets tjeneste med glæde og tilfredshed, fordi man viste mig den tillid at lade mig skrive bogen helt på eget an- og tilsvær. Skulle jeg have følt debatten om titlen lidt nærgående, måtte jeg senere erkende, at den slags hører naturligt med til en bogs tilblivelsesproces. Holdningen hos forlagschefer og -redaktører kunne da minde ikke så lidt om det, jeg hin martsaften oplevede på d'Angleterre.

Min skildring af *Hedesagen under forvandling* vakte sandt at sige ingen opmærksomhed i bogverdenen efteråret 1971. Den blev naturligvis anmeldt i en del aviser, mest dog i jyske landboaviser, men sjældent blev det til mere end en nøgtern konstatering af, at nu var Hedeselskabets historie omsider færdigskrevet. Enkelte hovedstadsaviser så i bogen en kærkommen anledning til at minde om Hedeselskabets påståede forsyndelser på naturfredningens område, hvorimod bogens indhold ikke syntes at interessere anmelderen synderligt. Den skæbne er min bog dog ikke ene om at lide. Den tanke at skulle læse flere hundrede sider virker på forhånd afskrækkende på avisfolket. Den blev også anmeldt i et par historiske tidsskrifter, og her var modtagelsen generelt venlig stemt, selv om den strenge Jens Holmgaard blandt andet påtalte min påståede

»snakkesalighed«. ³⁰ Min fyldige dækning af et bestemt emneområde har her som andet steds trættet en del læsere, det må jeg erkende. Min begrundelse for at detaljere mine udredninger har altid været, at jeg som arbejdende skribent skyldte de historiske personer en saglig og veldokumenteret redegørelse for resultatet af det ofte så hårde slid, de havde præsteret i deres arbejdsliv, og hvorover der visselig ikke er rejst monumenter.

Jeg kan heller ikke påstå, at bogens modtager, Det danske Hedeselskab, gjorde et stort væsen ud af bogen, hverken da den forelå eller siden hen, selv om den vel stadig har en plads på boghylden i naturbeskyttelseskoncernen Hedeselskabets lokaler. Den historiske forankring har her som andetsteds inden for dansk landbrug og skovbrug ikke den samme, nærmest selvskrevne plads i bevidstheden og meningsdannelsen som førhen.

Figur 21. Føns Vang på Vestfyn. Fjorden blev inddæmmet omkring 1790 af Wedellsborg gods. I forgrunden ses stignet ved nordre landkanal. Ved fjordmundingen udenfor billedet anlagdes i 1850'erne en udskibningshavn til landbrugsprodukter, og på vejdæmningen over fjorden opførtes én af landets første dampmaskiner til at tørholde arealet om sommeren. Siden fotooptagelsen er vandstanden hævet og det meste af arealet er oversvømmet. Foto: Morten Stenak 2002.

Selv har jeg kun i forbifarten brugt min første, større bog, ja for at være helt ærlig har jeg ikke læst den i sin helhed, siden den blev skrevet. Kolleger har gjort den samme erfaring; når man først har afsluttet et projekt, er det svært for ikke at sige umuligt at komme tilbage til udgangspunktet. Ej heller har bogen fået historikerne til at genoverveje visse passager i den store Danmarks-historie, men i de senere år har der dog vist sig en glædelig interesse for historien om det store grundforbedrings- og landvindingsanliggende, både nationalt og internationalt betragtet. Der er således fremlagt moderne fremstillinger af større tørlægningsarbejder som Kolindsund, Lammefjorden, Rødby fjord, Nordfyn, Vejlerne og Tøndermarsken for blot at nævne nogle få stykker.

Desuden har kulturgeografen og historikeren Morten Stenak publiceret en stor bog *De inddæmmede landskaber – En historisk geografi*, hvor han uden at forfalde til nogen form for snakkesalighed stort set har opsummeret den eksisterende viden om de to hovedtemaer, vurderet i en international sammenhæng.³¹ Det er i ordets egentligste forstand et pionerværk, hvor man på baggrund af en bred *kulturteknisk* redegørelse får de udtørrede naturområder vurderet som kulturmiljøer. Morten Stenak lufter her det interessante synspunkt, at naturen på en måde har generobret en del af det tabte terræn. Et stort net af oprindelige grøfter og kanaler er simpelthen groet til igen og har dermed skabt en hel ny form for *oprindelig* natur. Som på lyngheden er det pokkers svært at genskabe en oprindelig naturtilstand, hvorledes den end skal forstås.

I sin bog fra 2006, en let revideret ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet *Fra landvindingspolitik til naturgenopretningspolitik* har politologen Anders Branth Pedersen villet undersøge, hvorfor der nu ikke længere er politisk opbakning til tidligere tiders bestræbelser på at udvide det danske landbrugsareal gennem udtørring af våde engarealer og lavvandede fjorde og bugter.³² Perioden strækker sig fra 1866, det år Hedeselskabet grundlægges, til dagen af i dag med 1970 som det historiske skelmærke. De første 100 år dominerer det, han betegner som *landvindings-policyen* eller landbrugsinteresserne, derefter følger en 15 år lang overgangsfase, hvor kræfterne brydes og derefter følger *naturgenopretningsfasen*, hvor fritidsinteresserne gradvist vinder terræn på landbrugets bekostning.

Der er med andre ord tale om en langstrakt magtkamp, hvor de implicerede marginalgrupper søger at vinde politisk gehør for deres synspunkter. Anders Branth Pedersen bruger her Skjernåens ud- og indretning efter 1960 som analyseobjekt for magtskiftet: omvendt tolkes et langstrakt, men fejlslaget forsøg på at få havvigen Nærrå Strand på Nordfyn afvandet og lige så mislykkede bestræbelser på at føre den afvandede Søborg Sø i Nordsjælland tilbage til naturtilstanden som en konsekvens af de implicerede gruppers manglende indfly-

delse. De er med Branth Pedersens udtryk at betragte som »dispriviligerede aktører«, der står uden for magtens centrum.

Han kombinerer her en politologisk analysemetode med en empirisk anlagt dokumentation, hvor en abstrakt ahistorisk model for magtudøvelse erstatter en kildekritisk funderet historisering af kildemateriale, kronologi og begivenhedsforløb. Da Hedeselskabets landvindingsarbejde overalt står i centrum for undersøgelsen, er afhandlingen et vigtigt bidrag til selskabets moderne virksomhedshistorie, hvorover der endnu ikke foreligger historiske undersøgelser. Anders Branth Pedersens vigtigste konklusion på det område, han kalder »magten over den danske natur« er da den, at landvindingsnetværket ikke alene har haft solid politisk opbakning i mere end 100 år, men også har forstået at bruge et historisk-patriotisk organ, Statens Landvindingsudvalg af 1940, til yderligere at cementere og fastholde landvindingsmagten ud over den så at sige *naturlige* gyldighedsperiode. Omvendt har fritidsinteresserne succes med at omskabe en passiv anlagt naturfredning til en aktiv naturbeskyttelse, hvor en stadig bredere kreds af naturtyper helt unddrages opdyrkning og udnyttelse. Da man først har fået magten over naturen, søges den oprindelige tilstand genoprettet. De to vidt forskellige former for *policy-netværk* har da det tilfælles, at de begge beror sig på politiske alliancer og ultimativt må ty til immaterielle værdiforestillinger for at nå deres mål.

Miljøjournalisten og -forkæmperen Kjeld Hansens bog fra 2008, *Det tabte Land*, har som undertitel *Den store fortælling om magten over det danske landskab*.³³ Deraf må man slutte, at den danske natur i sin jomfruelige tilstand altid har haft pågående bejlere, hvad enten deres ærinde var at dyrke eller nyde den. Studerer man indholdsfortegnelsen nærmere, viser det sig dog, at Kjeld Hansen i særlig grad har tænkt på den form for voldtægt, Hedeselskabets landvindingsarbejde under ledelse af direktør Niels Basse efter forfatterens opfattelse begik i årene 1940-60 mod naturfrode arealer ved vore vandløb, søer og kyster. Instrumentet hertil fandt Niels Basse & Co., som af Anders Branth Pedersen påpeget, i Statens Landvindingsudvalg eller rettere: i de ekstraordinære beføjelser, der i farens stund for det danske samfund blev tillagt udvalget, og som ikke blev inddraget efter Besættelsens ophør. Et sådant værk kræver et stort forberedende arbejde, og det er ikke altid foregået ved skrivebordet. Forfatteren har draget land og rige rundt for med egne øjne at besigtige den forvoldte skade. Han har derudover talt med en række personer med indsigt i problematikken, og endelig har han foretaget vidtgående studier i udvalgte kilder og litteratur om emnet. Da hans sigte helt klart er at påvise de skadevirkninger, der gennem landvindingsudvalgets fremfærd er påført den danske natur, er bogen, trods dens rigdom af realoplysninger, snarere at op-

fatte som et partsindlæg end en bredere anlagt skildring af magtkampen mellem landbrug og fritidsinteresser. Selv om Kjeld Hansens meget omfattende skildring næppe vil blive sidste ord i debatten om de danske naturværdiers retsmæssige udnyttelse, forplanter forfatterens harmdirrende og engagerede ordvalg, dramatisk formet i historisk præsens, sig nærmest uimodståeligt til læseren. Her må være stof til mange TV-dramaer.

Efter min opfattelse er det ikke en historikers naturlige opgave, om man så må sige, at stå frem og kaste historievidenskabens beskyttende kåbe over naturen i den eneste, sande form for dernæst at levere en hård kritik af indgreb over for denne, så længe som der er politisk-demokratisk opbakning til en fortsat udnyttelse naturens produktive egenskaber. Noget andet er, om natur- og fredningssagen bliver et lovgivningsanliggende, og hvor landbrugsanvendelsen, hedesagen om man vil, derfor prioriteres lavere eller helt forbydes. Det vil da være første gang i Danmarkshistorien, at det økonomiske hensyn viger for det æstetiske, det rekreative. Den politiske duel herom står jeg som historiker udenfor.

Da såvel Skrubbeltrang som jeg er blevet bebrejdet, at vi ikke har beskæftiget os med de økonomiske konsekvenser, underforstået: af påstået negativ karakter, af Hedeselskabets virksomhed, finder jeg grund til at præcisere et enkelt, ganske vigtigt punkt. I *Hedesagen under forvandling* drøftes alene Hedeselskabets administrative opbygning og organisatoriske udvikling og kun i begrænset omfang dets virkningshistorie. Sådant lød som tidligere påpeget den stillede opgave i 1967, og det er der grund til at fastholde i en tid, hvor netop de videre konsekvenser af dets virksomhed sættes under lup. Et samfunds investeringer i dets infrastruktur er som regel resultatet af politiske og ikke strengt økonomiske overvejelser. Og Hedeselskabet havde dengang held med at overbevise politikerne om det ønskelige i fortsat at arbejde i landbrugs-tjeneste.

Hvis nogen til sidst ville spørge mig på moderne vis, hvorledes jeg selv oplever gensynet med *Hedesagen under forvandling*, må jeg nok svare, at jeg i dag nok ville have skrevet en helt anden bog, om jeg havde haft kræfter og mod nok til opgaven. Jeg ville da nok have prioriteret Hedeselskabets rent institutionelle rolle noget lavere end dengang til fordel for de enkelte arbejdsområders samspil med lignende aktiviteter andetsteds, såsom den mulighed at koble plantningssagen sammen med statsskovvæsenets tilsvarende virksomhed på hedeskovbrugets område. Men opgaven var i 1967 at skrive *Hedeselskabets* historie, og det lå i kortene, at man opfattede dette helt konkret: en skildring af den virksomhed, man havde udøvet på de enkelte arbejdsområder og disses sammenføjning i et administrativt system. Fridlev Skrubbeltrang fandt på sin

side, at jeg nok havde gjort for meget ud af det politiske aspekt på bekostning af det folkelige.

Går man lidt videre i dette forfattermøde med sig selv, kunne man opstille det tankeeksperiment, at jeg havde ønsket at præstere en egentlig analyse af udviklingen efter 1959 og ikke nøjes med den ultrakorte skitse i bogen. Jeg ville da have haft den store fordel at have haft Frederik Heick som kronvidne, men det ville da have krævet et tilbundsgående studie over Landbokommissionens papirer, og det ville man nok have nægtet mig adgang til, da den endnu ikke havde afsluttet sit arbejde. Og uden denne adgang kunne jeg ikke have stillet Heick de rigtige spørgsmål. Selv nu efter en fornyet læsning af kommissionens officielle betænkninger må man ty til tankeeksperimentet for at trænge dybere ind mod sagens kerne.

Alligevel vil jeg med støtte i ovenstående gennemgang hævde, at der fremstår tre hovedskikkelser i dramaet omkring Landbokommissionen af 1960. For det første landbrugsminister Karl Skytte, som forladt af Det radikale Venstres byfolk får givet husmandsbruget nok en chance. Dernæst Anders Andersen, som får fastslået, at fortsat opretholdte bevillinger til afvandingsforetagender ikke er en del af den aktuelle krisestøtte til landbruget, hans og statsministerens fælles aftalegebet, og desuden får knæsat den betragtningsmåde, at da alle medlemmer af Fællesmarkedet på mangfoldige måder støtter og beskytter det nationale landbrug ud over alle grænser, bør 1960'ernes Danmark bestemt ikke holde sig tilbage. Og endelig Frederik Heick, som i forlængelse af sidstnævnte synspunkt får Hedeselskabet fastholdt som en uadskillelig del af det danske landbrugs samlede virksomhed. Dermed går der en lige linje fra Hede-kommissionen af 1920 og til Landbokommissionen af 1960 med Heicks forgænger som direktør, Niels Basse, som den person, som mest konsekvent har forfægtet Hedeselskabets rolle som det officieuse jordforbedringsinstitut, et foretagende, hvis hovedopgave det var at give udmarkens folk mulighed for at drive deres jord på samme vilkår som indmarkens nok så begunstigede brugere.

Noter

- 1 Fridlev Skrubbeltrang 1971, s. 1ff. I en note på s. 11 har Skrubbeltrang i al korthed refereret en (utrykt) opgave, jeg skrev til ham i den anledning om fynske ødegårdsproblemer i 1660'erne.
- 2 Interview med Claus Bjørn i *Fortid og Nutid*, 2002:3, s. 219ff. Se i øvrigt drøftelsen af Skrubbeltrangs forfatterskab i Erik Helmer Pedersen 1999, s.8ff.
- 3 Claus Bjørn 1970, s. 261 ff.

- 4 Landbokkommissionen af 1960: Anden del. *Om grundforbedring*, 1964.
Landbokkommissionen af 1960: Fjerde del. *Om landvinding m.m.*, 1966.
- 5 Jeg håber i nær fremtid at kunne publicere en analyse af Hans Jensens samlede forfatterskab.
- 6 Fridlev Skrubbeltrang 1966, s. 343ff.
- 7 Fridlev Skrubbeltrang 1966, s. 450ff.
- 8 Holger Gad 1968, s. 193ff.
- 9 Erik Helmer Pedersen 1988, s. 256ff.
- 10 Om traditionsskabelsen i landbrugets verden, se Erik Helmer Pedersen 2008, s. 177ff.
- 11 Erik Helmer Pedersen 1993.
- 12 Erik Helmer Pedersen 1988.
- 13 Joosep Nou 1967.
- 14 K. K. Skovgaard 1956, s. 11ff.
- 15 Gregers Begtrup 1800.
- 16 Hans Jensen 1923, s. 21-37, jfr. Erik Helmer Pedersen 1970, s. 174ff., især s. 178f.
- 17 *Albrecht Thaers Grundsætninger for Landoeconomien* 1816, s. 69
- 18 S. P. Jensen 1988 giver en instruktiv gennemgang.
- 19 O. H. Larsen m.fl. 1943, især afsnit I, s. 7ff.
- 20 Erik Helmer Pedersen 1979, s. 233, 429, 453 og 575.
- 21 Erik Helmer Pedersen, *Bol og By* 1988:1, s. 135ff., især s.144f.
- 22 K. K. Skovgaard 1956, s. 37
- 23 Erik Helmer Pedersen 1988, s. 271f.
- 24 Erik Helmer Pedersen 1988, s. 260
- 25 Folketingsårbog 1966, s.151ff.
- 26 Folketingsårbog 1970, s. 331ff.
- 27 Episoden gengives af Tage Kaarsted 1977, s. 441.
- 28 Tage Kaaarsted 1992, s. 372 resp. 384.
- 29 Erik Helmer Pedersen 1971, s. 192ff.
- 30 Historisk Tidsskrift 1972, s. 282ff.
- 31 Morten Stenak 2005.
- 32 Anders Branth Pedersen 2006.
- 33 Kjeld Hansen 2008.

Litteratur

- Begtrup, Gregers: *Bemærkninger om det engelske Landbrug, samlet paa en Reise i England i Aaret 1797*. 1800.
- Bjørn, Claus: Fridlev Skrubbeltrangs forfatterskab. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang. *Landbohistorisk studier* 4, 1970, s. 261-279.

- Bjørn, Claus: Et barn af sin tid. Claus Bjørn om Fridlev Skrubbeltrang og dansk landbohistorie. Interview ved Peter Henningsen. *Fortid & Nutid* 2002:3, s. 219-232.
- Folketingsårbog 1965-66, 1966.
- Folketingsårbog 1969-70, 1970.
- Gad, Holger: Den regionale landbrugsudvikling. Egnsudvikling under økonomisk vækst med særligt henblik på udviklingen i Sønderjylland. *Skrifter fra Aarhus Universitets økonomiske institut* nr. 19, 1968.
- Hansen, Kjeld: *Det tabte Land – den store fortælling om magten over det danske landskab*. Gads forlag 2008.
- Historisk Tidsskrift* 12. rk, bd. VI, hæfte 1-2, 1972, s. 282-290
- Jensen, Hans: Jordspørgsmaalet i Danmark for 100 Aar siden. *Dansk Udsyn* 1923, s. 21-37.
- Jensen, S. P.: Landbruget 1860-1914 – produktion og teknologi. I Bjørn, Claus (red): *Det danske landbrugs historie 1810-1914*, bd. III, 1988.
- Kaarsted, Tage: *De danske ministerier 1929-1953*. 1977.
- Kaarsted, Tage: *De danske ministerier 1953-1972*. 1992.
- Landbokommisionen af 1960: *Betænkning afgivet af Landbokommissionen af 1960. Anden del. Om grundforbedring*. 1964
- Landbokommisionen af 1960: *Betænkning afgivet af Landbokommissionen af 1960. Fjerde del. Om landvinding m.m.* 1966.
- Larsen, O. H. m.fl.: *25 Aars Undersøgelser over Landbrugets Driftsforhold 1918-43*. 1943.
- Nou, Joosep: *The Development of Agricultural Economics in Europe*, Uppsala 1967.
- Pedersen, Anders Branth: *Fra landvindingspolitik til naturgenopretningspolitik*. Aarhus Universitetsforlag 2006.
- Pedersen, Erik Helmer: *Hedesagen under forvandling*. Gyldendal 1971.
- Pedersen, Erik Helmer: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*. Studier i de danske landbrusorganisationers historie, 1979.
- Pedersen, Erik Helmer: Det danske landbrugs historie 1914-1988. I Bjørn, Claus (red): *Det danske landbrugs historie 1914-1988*, bd. IV, 1988.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938. *Bol og By* 1988:1, s. 135-164.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbosamfundet og Danmarkshistorien. I: Pedersen, Erik Helmer & Ehlers, Mette (red): *Landboforeninger i 200 år*, 1993.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugskrisen 1818-1828. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang. *Landbohistorisk studier* 4, 1970, s. 174-198.

- Pedersen, Erik Helmer: Arven efter Fridlev Skrubbeltrang. Et bidrag til vor landbo- og landbrugshistoriske debat. *Bol og By* 1999:2, s. 8-43.
- Pedersen, Erik Helmer: En tid lang. Nordjysk udmarksbrug i et landshistorisk perspektiv. *Landmåleren*. Knud Sørensens forfatterskab og dets baggrund, 2008, s. 177-206.
- Skovgaard, K. K.: Landbrugsøkonomiens indhold og udvikling. I: Westermarck, Niels & Hjelm, Lennart (red): *Lantbrukets driftsøkonomi*. Stockholm 1956, s. 11-57.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Det indvundne Danmark*. Gyldendal 1966.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede. *Historisk Tidsskrift* 12. rk., bd. V, hæfte 1, 1971, s. 1-54.
- Stenak, Morten: *De inddæmmede Landskaber – En historisk geografi*. Landbohistorisk Selskab 2005.
- Albrecht Thaers Grundsætninger for Landoekonomien I*. Oversat af Drewsen, J. C., 1816.

Forfatter

Erik Helmer Pedersen, født 1932. Uddannet cand. mag. i historie og dansk fra Københavns Universitet 1966. Underviste ét år i gymnasieskolen på Rødovre og Virum statskoler, derefter ansat 1968-2001 som amanuensis, senere lektor ved Institut for økonomisk Historie/Historisk Institut, Københavns Universitet. Blev Dr. phil. i 1979. Har skrevet bøger, artikler og anmeldelser om landbo- og landbrugshistorie, udvandringshistorie og lokalhistorie. Er for tiden engageret i to regionalhistoriske projekter om Englandskrigen 1801-14.

Summary

The Danish Heathland Society was established in 1866 with the aim of putting to practical use, by afforestation or other means of cultivation, the large areas of wild heathland that were still found in Jutland at the time. The society was able to celebrate its 100-year anniversary in 1966, and therefore published the first part of the society's history, with the outbreak of the First World War in 1914 as a natural break point. The book, entitled »Reclaimed Denmark« (*Det indvundne Danmark*), was written by the grand old man of Danish rural history, Dr. Fridlev Skrubbeltrang. As Dr. Skrubbeltrang did not feel up to dealing with the second fifty years, the task was passed on to one of his former students, Erik Helmer Pedersen, who had just been appointed to a temporary lectureship at the Department of Economic History at the University of Copenhagen. This part of the anniversary publication was given the title *Changing Views on the Heathland Issue (Hedesagen under forvandling)*, and was published in 1971.

By 1914, marginal land was no longer as important for farming in Denmark as it had been, and as the Heathland Society had worked with soil improvement of already cultivated land and land reclamation right from its conception in the 1890s, improved utilisation and expansion of the existing farmlands gradually became its main area of concern. After the Second World War, when farmland had to be given up for other uses, the society was ready with a land reclamation plan to replace this lost land. When it reached its 100th anniversary, however, the society had to face the fact that organisations interested in conserving and protecting the environment – in other words the leisure sector – had grown sufficiently in strength to put an end to land reclamation in the true sense of the word. These opposing views were naturally good news for the mass media, and the conservationists camp in particular produced a number of books and articles in which the authors attempted to show the extent of the damage that they claimed the society's overly eager attempts to fulfil its objectives had done to the Danish environment.

This debate gradually dried up, and it is only more recently that people have begun to publish work that attempts to put the issue of soil improvement and reclamation into a wider context, in which the concept *cultural environment* plays a crucial role. The cultural history of the landscape itself became the object of cross-disciplinary systematic research, so that the merely passive registration of changes in the use of the landscape, that had been the tradition within agricultural history, were supplemented by scientific analyses of the existing situation, and the possibilities for recreational use that this offered. The landscape was given a future, rather than merely a past in the shadow of earthworking machines. In addition, the Heathland Society's land reclamation programme between 1940-1970 was severely criticised, both in terms of the decision-making processes behind the individual projects, and for the generally irreparable alterations to the landscape that resulted from them.

The article examines the author's thoughts on these issues, based both on a re-reading of his own book, *Hedesagen under forvandling*, which came out of three years work on the history of the Heathland Society during a period of change, and on the subsequent debates that have taken place. The last decade dealt with in the book, under the leadership of Frederik Heick, was only given cursory treatment, because the events, issues and people concerned were too close to be discussed in detail. The article therefore tries to rectify this by examining the recommendations put forward by the 1960 Land Commission during the period. The article suggests that, apart from helping small farmers at the start of the transition to large-scale farming, the Land Commission came to function as a form of *Heath Commission*, whose task was to preserve the Heathland Society's dominant role within land enrichment and reclamation. Heick,

the director, influenced the Land Commission's discussions about policy, and the undisputed leader of the farmers at the time, Anders Andersen – a leading member of the liberalist Danish political party *Venstre* – ensured that these aims were realised. The Heathland Society's change in 1920 from being a more or less private company to almost a quasi- state organisation meant that it was the farmers' organisations that actually controlled policy-making, and therefore it can be said that there was a direct link between the leader of the farmers in the interwar years, Henrik Hauch, and Anders Andersen.

Landbohistorisk Tidsskrift

Abonnement

Landbohistorisk Tidsskrift udkommer to gange årligt og koster 180 kroner i almindeligt abonnement, der kan tegnes på www.landhist.dk eller hos selskabets bogklub.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Ved medlemskab af Landbohistorisk Selskabs Bogklub er prisen for abonnement på Landbohistorisk Tidsskrift kun 160 kroner årligt.

Medlemmer af bogklubben modtager information om selskabets øvrige udgivelser og kan købe disse til reduceret pris. Medlemskab af bogklubben er gratis og der er intet krav om køb ud over abonnement på Landbohistorisk tidsskrift.

Selskabets publikationsliste kan ses på webstedet www.landhist.dk. Bestilling af publikationer kan ske på webstedet eller hos Landbohistorisk Selskabs Bogsalg.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, 8963 Auning

E-mail: bogsalg@landhist.dk

Telefax: 86 48 41 82, telefon: 86 48 34 44

Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Landbohistorisk Selskab er et tværvideenskabeligt forum, der har til formål at fremme forskning i landbohistorie i bred forstand. Selskabet opfylder sit formål gennem udgivelse eller medvirken til udgivelse af fremstillinger med landbohistoriske emner og kilder af væsentlig betydning for forskningen herindenfor. Desuden tager selskabet initiativ til afholdelse af seminarer om landbohistorie eller beslægtede emner. Selskabets statutter og anden information kan ses på www.landhist.dk.

Landbohistorisk Selskab har sekretariat på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup – se adresse ovenfor. Landbohistorisk Selskabs formand, lektor Per Grau Møller træffes på Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M. E-mail: pgm@hist.sdu.dk. Telefon: 6550 2104.

